

ISSN 0206-4340

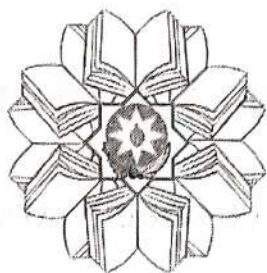
AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ

BAKI - 2016

№ 1

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

Jurnal 1954-cü ildən nəşr olunur

2016, № 1 (247)

(YANVAR - MART)

AZƏRBAYCAN DİLİ
VƏ
ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ
(ELMİ-METODİK JURNAL)

BAKİ

AZƏRBAYCAN DİLİ ORFOFONİYASININ ƏSASLARI

Fəxrəddin VEYSƏLLİ,
Azərbaycan Dillər Universitetinin professoru

Açar sözlər: orfoepiya, orfofoniya, norma, danışq aktı, sait, samit

Ключевые слова: орфоэпия, орфофония, норма, речевой акт, гласный, согласный

Key words: orthoepie, orthophonie, norm, speech act, vowel, consonants

Azərbaycan dilinin və ümumilikdə Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf perspektivlərinin əsas istiqamətlərini ehtiva edən Dövlət Proqramında (09.04.2013) bir vəzifə kimi "Azərbaycan dilinin orfofoniya lüğəti"nin yazılıb hazırlanması dilçilərimiz qarşısında qoyulur. Müasir təbii dilçilik, lüğətlərin yazılıb hazırlanmasında avtoritarizmdən xilas olmağı, lüğətləri daha çox dilçilik elminin konkret nailiyyətləri əsasında tərtib etməyi tələb edir. Bu o deməkdir ki, lüğət bir nəfərin, nə qədər talantlı dilçi olsa belə, inhisarından azad olmalı, empirik tədqiqatlara söykənməli və dil daşıyıcılarının orta səviyyəsini əks etdirməlidir. Bu deyilənlər danışq normasını əhatə etməli olan, dialekt və şivələrin fəvqündə duran, fərdi özəlliklərdən uzaq orfofonik lüğətlərə daha çox şamil edilməlidir, çünki orfoqrafiya lüğətində ümumi, dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş normaya əməl olunduğu halda (məktəblərdə, qəbul imtahanlarında, idarə və təşkilatlarda, rəsmi yazışmalarda və s.), şifahi dil sahəsində bu normanı müəyyən etmək o qədər də asan deyildir. Hər kəs bir cür danışır, ədəbi danışq normalarına daha ciddi əməl etməli olan radio və televeri-

lişlərdə son zamanlar ədəbi dil normasından yayınmalar baş alıb gedir, çünki dilin işlənməsində daha mükəmməl tənzimləyici aləti rolunu oynayan məktəb və ya teatr daha əvvəlki monopoliyasını qoruyub saxlaya bilmir. Bəzi hallarda ayrı-ayrı natiqlərin çıxışlarında və nitqlərində provinsializm və dialektizmlər adi hala çevrilir. Vəzifəli adamlara və aydın, səlis tələffüz üçün məsul şəxslərə (redaktorlara, kitab müəlliflərinə və s.) irad tutanda cavab verirlər ki, nədir o düzgün danışq norması, niyə bu, Siz deyən kimi olmalıdır? Düzgün iraddır, əlimizdə normativ qaydaları əks etdirən vahid sənəd olsa, yəni sanbalı orfofoniya lüğəti olsa, biz bu iradlara cavab verə bilərik, ən azından mənbəni göstərə bilərik. Doğrudan da, yazıda norma gözlənilməli kimi, danışqda da vahid ədəbi tələffüz normasına əməl etmək lazımdır.

BU NÖMRƏDƏ

DİLÇİLİK VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

- + F.Veysəlli – Azərbaycan dili orfofoniyasının əsasları3
+ P.Hüseynova – Bəxtiyar Vahabzadənin hekayə yaradıcılığı14

METODİKA: TƏCRÜBƏ VƏ NƏZƏRİYYƏ

- S.Hüseynoğlu – İcmal mövzularının öyrənilməsi20
Ş.Mirzəyeva – Şagirdlərin idrak fəallığının pozitiv istiqamətə yönləndirən dərslər və situasiyalarının yaradılmasında yeni təlim texnologiyalarından istifadə24
- Ü.Azadxanзадə - Bədii əsərlərin öyrədilməsində psixoloji məqamların nəzərə alınması31
E.Maqsudov – Cümlə və cümlə üzvlərinin tədrisində poetik-praktik çalışmalarla işin təşkili36
Q.Əmircanova – Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin "Söyüdlü arx" romanında lirik-psixoloji hadisələrin təsvir və tərənnümü45
A.Qasimov – Azərbaycan dilinin tətbiqinə dair bəzi mülahizələr48
İ.Sultanova – "Rəmzə çevrilmiş adlar" mövzusunda dərslər53
A.Bəkirova – İnformasiya xarakterli yazı işlərinin aparılması56

DƏRSLİK: PROBLEMLƏR... VƏZİFƏLƏR...

- R.Kərimova – Dərslər şagirdi zənginləşdirəndə61

ESSELƏR...

- Ş.Aslanova – Şagird yaradıcılığından nümunələr66

Cildin 1-ci sahifəsində Abbas Səhhət.

birinci komponent, yəni “orfo” düzgün deməkdir, ancaq ikinci komponent “epos” sözündən olub şifahi, adi, bir növ nəqlətməni əks etdirir. Deməli “orfoepiya” sözünün lüğəvi mənasının dilin şifahi formasının nizamlanması ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Elə bu səbəbdəndir ki, dünyanın bir sıra xalqları binayi-qədimdən orfoepiya terminini işlətməyiblər. Məsələn, alman dilində 1975-ci ildə 21 dəfə yenidən çap olunmuş məşhur etimologiya lüğətində (müəllifi F.Kluge) “orfoepiya” sözü yoxdur.

DÜNYADA İLK ORFOFONİK LÜGƏTİN YARANMASI

Dünyada ilk sistemli danışq lüğətini çap etmiş almanlar orfofoniya lüğətini hazırlamaq üçün XIX əsrin sonlarında 6 nəfərdən ibarət komissiya yaratmış, onlar da Berlində 1898-ci ilin 14-16 aprelində geniş müzakirədən sonra qərara gəlmişlər ki, məsləhətləşmələrin nəticələrini Qraifsvald universitetinin professoru, bu ideyanın müəllifi T.Zibs ümumiləşdirib “Alman dili səslərinin tələffüzü”nü tənzimləyən bir kitab hazırlasın və ona bir lüğət də əlavə etsin. Bu zaman əsas kimi yaxşı aktyorların danışqının fonetik transkripsiyası, səhnə dili, yəni sakit və anlaşılacaq danışq əsas götürülsün, əhvalruhiyyə və emosional nitq nəzərə alınmasın, dildə danışanların hamısı tərəfindən qəbul olunan tələffüzə əsaslanınsın. Kitab ilk dəfə elə “Bühnendeutsch” (Alman səhnə dili) adı altında 1898-ci ildə çap olundu (1, 9). Sonralar bu lüğət dəfələrlə, müxtəlif ad altında çapdan çıxdı. Onun axırıncı, 19-cu nəşri 1969-cu ildə “Alman tələffüzü (təmiz və münasib alman ədəbi tələffüzü lüğətlə

birgə)” adı altında çap olunub.

Qeyd edək ki, ingilislər də həmişə “Tələffüz lüğəti”terminini işlədiblər və İngiltərənin məşhur dilçi-alimi D.Counz tərəfindən hazırlanmış lüğət ilk dəfə 1917-ci ildə məhz “İngilis tələffüz lüğəti” adı altında çap olunub. Həmin lüğət 2006-cı ildə 17-ci dəfə nəşrdən çıxıb (2). Ruslarda isə ilk dəfə danışq normasını əhatə edən lüğət XX əsrin 60-cı illərində “Rus ədəbi tələffüzü və vurğu. Lüğət-sorğu kitabı” adı altında işıq üzünə görüb (3).

Azərbaycanda da ötən əsrin 40-cı illərində K.Ziyanın müəllifliyiylə “Səhnə dili”lə bağlı müəyyən fikirləri və mülahizələri əks etdirən kiçik bir vəsait çap olunub (4). Sonralar məşhur dilçilərimiz Ə.Əfəndizadə (5) və Ə.Dəmirçizadə (6)XX əsrin 50-ci illərində orfoepiya sahəsində ciddi elmi ax-tarışlar aparmış və sanballı əsərlər yazmışlar. Bir qədər sonra gənc tədqiqatçı Ə.Məmmədli (7) də kiçik də olsa tələffüz sözlüyü çap etdirmişdir. Azərbaycan dilçiliyinin korifeylərindən biri M.Şirəliyev “Azərbaycan dili orfoepiya-sının əsasları” adlı kiçik həcmli bir əsər yazıb ortaya qoymuşdur. Həmin əsərində M.Şirəliyev çox doğru olaraq göstərir ki, orfoepiya sahəsində hərc-mərcilik gözə çarpır. Orfoepiyanın əsaslarının və qaydalarının hazırlanmasını bir vəzifə olaraq qarşıda durduğunu vurğulayan bu alim çox haqlı olaraq yazır ki, “Azərbaycan dilinin orfoepiyası tətbiqi dilçiliyimizdə, demək olar ki, az işlənmiş sahələrdən biridir”(8). Göründüyü kimi, Azərbaycan dilçilərinin hamısı ədəbi dilin danışq normalarından bəhs edərkən “orfoepiya” terminini işlətməmişlər.

ORFOEPİYA, YOXSAX ORFOFONİYA?

Azərbaycan dilinin danışq normasının əsaslarını ilk dəfə eksperimental-fonetik metodlarının tətbiqiylə öyrənən A.Axundov olmuşdur. Onun əldə etdiyi bütün nəticələr rentgenoqramların və ossilloqramların təhlilinə əsaslandığı üçün daha inandırıcıdır (9). Həmin kitab latın qrafikasında çap olunub oxucuların istifadəsinə verilsə bir çox mübahisəli məsələyə aydınlıq gətirilə bilər. Ancaq istənilən halda böyük orfofonoya lüğətinə bu gün çox böyük ehtiyac var. Burada bizim məqsədımız danışq norması lüğətlərinin yaranması tarixini və xüsusiyyətlərini araşdırmaq deyil, sadəcə olaraq, göstərmək istəyirik ki, “orfoepiya” termini dilimizdə yerində işlənməyən sözdür. Bundan fərqli olaraq “orfofoniya” sözü ifadə etdiyi mənaya görə öz funksiyasına daha çox uyğun gəlir. “Ortho” yunanca düz, “fonia” isə səslənmə demək olduğu üçün bu termin dilin düzgün səslənməsini özündə ehtiva edən lüğətin adına daha uyğundur və münasibdir. Dilçiliyimizdə ilk dəfə olaraq bu məsələni biz qaldırısaq da (10), təşəbbüsümüz cavabsız qalmışdır. Yalnız son iki-üç il ərzində “Orfofoniya lüğəti”nin yazılıb hazırlanması məsələsini biz yenidən gündəmə gətirdik. Bu məqsədlə orfofoniya lüğətinin tərtibi üçün gənc dilçi könüllülərdən ibarət bir işçi qrupu yaradıldı.

İşçi qrupu həftədə iki dəfə yığılaraq lüğətin tərtibi prinsiplərini və elmi əsaslarını müzakirə etmişdir. Bəzən bu və ya digər sözün düzgün verilməsi üçün tərtibçilər diktofon götürərək müxtəlif yerlərdə dil daşıyıcılarına müraciət etmiş,

onların tələffüzü lentə alınmış və sonradan birgə müzakirə olunaraq bu və ya digər tələffüz forması haqqında yekun qərar qəbul edilmişdir. Bu metoddan xüsusilə qoşa sait və qoşa samit qrafemlərilə yazılan sözlərin normaya uyğun tələffüzünü müəyyən etmədə istifadə olunmuşdur: “maaş, saat, maarif, baqqal, saqqal” və s. Bunlardan birinci 3 sözdə-/ma.f/, /sa.th/, /ma.'rif/ kimi, yəni /a./ saitinin yarımuzun tələffüzü müəyyən edilmişdir. Informantlardan (20-30 nəfər) heç biri tam uzun /a:/ işlənməmişdir. O biri iki sözdə isə /kg/ ardıcılığı qeydə alınmışdır, yəni /bakgal./, /sakgal./ kimi tələffüz müşahidə edilmişdir. Ona görə bu qəbildən olan sözlərin hamısı yuxarıda şərh olunan prinsipə əsaslanmışdır.

Orfofoniya – dildəki fonoloji qarşılaşmaların danışqda reallaşması, vurğu və intonasiya ilə bağlı ortaya çıxan tələffüz xüsusiyyətlərinin sistemləşdirib öyrənməklə məşğul olur. “Orfoepiyadan fərqli olaraq ayrı-ayrı fonemlərin müəyyən fonetik mövqedə, başqa fonemlərlə qonşuluqda, eləcə də vurğu və intonasiyanın təsiri altında məruz qaldığı dəyişiklikləri öyrənən elm sahəsinə orfofoniya deyilir” (11). Bu o deməkdir ki, orfofoniya lüğətində sözlərin təkcə fonem tərkibi deyil, həm də kombinator və mövqe allafonlarının da reallaşması xüsusiyyətləri öz əksini tapmalıdır.

Orfofoniya lüğətinin tərtibi prinsiplərindən danışarkən birinci növbədə bu filoloji lüğətin sözlüyündən bəhs etmək lazımdır. Məsələ burasındadır ki, əgər izahlı lüğətin tərtibatında ümumişlək olmayan sözlərin lüğətə daxil edilməsinə heç bir məhdudiyət qoyulmursa, orfoqrafiya lüğətində dünya təcrübəsində qəbul olunmuş hər üç prinsipə (fonetik,

morfoloji və etimoloji və ya semantik) əməl olunursa, orfofoniya lüğəti əsasən ədəbi dil normasını əhatə etməli və onun danışqdakı xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməlidir. Başqa sözlə, buraya Azərbaycan xalqının hər gün işlətdiyi və başa düşdüyü danışq tərzini əks etdirən tələffüz xüsusiyyətləri daxil edilməli və hətta sözlərin transkripsiyasında fonemin allofonlarının seçimi orta tələffüz normasına əsaslanmalıdır. Müasir dilçiliyimizin patriarxlarından biri Ə.Dəmirçizadə ədəbi dil normalarının müəyyənləşdirilməsində istifadə olunan meyarları və şərtləri belə təyin edir: dürüstlük, düzgünlük, dəqiqlik, asanlıq, sadəlik, vahidlik, eynilik, sabitlik, ahəngdarlıq, səlislik, fəsihlik və davamlılıq (6,5).

ORFOFONİYANIN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Məlumdur ki, dilçilik elmi F.de Sössürdən bu yana ikili yanaşmadan çıxış edir: langue və parole. Ancaq, fikrimizcə, F.de Sössürün dioxotomiyası nəzəri baxımdan natamamdır. Biz hələ onu demirik ki, F.de Sössürün əsas qarşılaşmasının - langue və parole-un Azərbaycan dilçiliyində terminoloji cəhətdən şərhini düzgün hesab etmək olmaz. Belə ki, fransız dilindəki "parole" un Azərbaycan dilinə "nitq" kimi tərcümə olunması düzgün deyildir. Burada rus dilinin və dilçiliyinin təsiri özünü aydın göstərir. "Nitq" termini ona görə yaramır ki, o "parole"daki hərəkiliyi ehtiva etmir. Hərəkiliyi nəzərə almaqla "parole" terminini biz "danışq" kimi versək daha münasib olar. "Danışq" danışmaq sözündən olduğu üçün dilin reallaşmasında göstərilən hərəkəti açır. "Nitqləmək" deyilmir, ancaq "danışmaq"

çox geniş işlənilir. "Nitq" terminində bir psixoloji çalar da var. Daxili nitq kimi ifadəni biz işlədirik. Ancaq "daxili danışmaq" deyilmir. "Danışq" terminində dilin canlı işlənməsi ehtiva olunur. Biz burada "parole" terminini Azərbaycan dilində "danışq" kimi verməyi lazım bildik.

Digər tərəfdən, qarşılaşmanın əsas qüsuru ondadır ki, burada formal olaraq iki aspekt götürülür. Dil sistem kimi və bu sistemin danışqda reallaşması kimi. Halbuki reallaşma üçün dilin vacib bir mühüm aspekti də var ki, o da normadır. Biz norma deyəndə dialekt və bölgədən, habelə ayrı-ayrı fərddən və ya idiolektədən yüksəkdə duran standart dil sisteminin dildaxılı tənzimləmə amillərini nəzərdə tuturuq. Məsələn, Azərbaycan dilinin fonemlər sisteminə /d/ və ya /t/ fonemlərinin dodağın iştirakına görə qarşılaşması yoxdur. Ancaq /d°üz/ və /t°ül/ sözlərində başda gələn hər iki samit dodaqların dairəvi şəkil alması ilə tələffüz olunur. Bunsuz bu mövqedə həmin samitlərin tələffüzü Azərbaycan dilində normanın pozulması deməkdir. Dildə bu cür normaları öyrənən elmə, yuxarıda deyildiyi kimi, orfofoniya deyilir. Ənənəvi dilçilikdə bunu səhv olaraq orfoepiya adlandırdılar. Ancaq dilçiliyin son nailiy-yətlərinə görə "orfoepiya" sözdə və ya cümlədə fonem tərkibini müəyyənləşdirməklə məşğul olduğu halda, orfofoniya fonemlərin reallaşmasında onların qarşılıqlı təsirindən və sözdəki mövqeyindən yaranan xüsusiyyətləri öyrənir.

Beləliklə, biz ikili (binar və ya dioxotomik) qarşılaşmanın əvəzinə üçlü (ternar və ya trixotomik) qarşılaşmadan çıxış edəcəyik. Aşağıdakı sxem dediyimizi əyani olaraq göstərir:

dil sistem kimi
emik səviyyə
fonemlər, morfemlər,
leksemlər və s.

dil norma səviyyəsində
norma səviyyəsi
allofonemlər, variantlar,
mövqe və kombinator
variantları

konkret danışq aktı
etik səviyyə: danışq
səslənmə, fərdi və ya
ideolekt əlamətləri (13)

DANIŞIQ ÜSLUBLARI

Orfofonik lüğətin tərtibi elmi cəhətdən əsaslanmış danışq normalarına söykənməlidir. Hələ ötən əsrin ortalarında Rusiyada tələffüz üslublarının bölgüsünü elmi prinsiplərə əsasən verən L.V.Şerba iki cür tələffüz üslubu fərqləndirirdi (13):

a) Tam üslub. Bu üslub aramla tələffüzü, sait və samitlərin aydın artikuliyasını ehtiva edir. Danışq zəncirində fasilələrin sayı kifayət qədər çox olur, reduksiya uğrama olmur, cümlələr və sintaqmlar arasında fasilələr çox olur. Məsələn, /Gat"ar./ "dünən/ günortadan "sonra/ Gən-dzə"jə/ jo" la düfdü// Bu cümlədə aramla, tam üslubda deyildiyi halda 5 sintaqm var. Sintaqmlar sintaqm sərhədilə (/) bir-birindən ayrılır. Tələffüzün sürəti aşağı olur, hər bir sait və samit aydın tələffüz olunur. Dinləyənin deyiləni tam anlaması asan olur.

b) Sərbəst və ya danışq üslubu. Bu üslubun əsas əlaməti tələffüz sürətinin yüksək olmasındadır. Buradan da fasilələrin azlığı, fonemlərin tələffüz məxrəcinin üst-üstə düşməsi, sait və samitlərin reduksiya uğraması kimi hallar müşahidə olunur. Sərbəst üslubda yuxarıdakı cümlə belə olacaqdır: /Gatar dünən günortadan "so.ra/ Gən"ciyə jola düfdi//. Bu cümlə dialekt tələffüzü ilə belə olacaq: /Gatar. dünən günortadan "so.ra/ Gən"ziyə jola düfdi//. Bəzən rusedillər Azərbaycan dilində danışqda aksent (əcnəbilik) səhvlərinə yol verirlər. Məsələn,

lən, onlar /gərar./ əvəzinə /hərar./, /gəza/ əvəzinə /həza./, /rol/ əvəzinə /rol' / tələffüz edirlər. Azərbaycan dilinin orfofonik qaydaları tam üsluba söykənməlidir.

DANIŞIQ NORMASI VƏ TRANSKRİPSİYA

Saitlərin və samitlərin reallaşmasında dildaxili amillər nəzərə alınmalıdır: hecanın keyfiyyəti, vurğu və intonasiyanın təsiri və s. Məsələn, "lıq"4 şəkilçisi sözlərə qoşulduğu zaman bəzən /l/ fonemi /d/ kimi tələffüz olunur. Burada /l/ ən çox yazının təsirinə nəticədirsə, /d/ danışq norma-sının tələbidir. Bu zaman lüğətçi tərəfindən variantlardan hansına üstünlük verilməsi sözün sırf hansı üsluba aid olmasından asılıdır. Məsələn, /südlük-damazlıq/ mürəkkəb sözü danışqda həm [d], həm də [l] allafonları ilə müvafiq ardıcılıqda verilməlidir: /s°üd•(l)°ük-damazd(l)ı°x(y)/. Nümunədən göründüyü kimi, sözün sonunda samit həm karlaşır, həm də cingiltili variantda çıxış edir.

Digər tərəfdən, "süjetli" sözünü /s°üzetdi/ kimi yox, /s°üzetli/ şəklində verməliyik və ya /spikerlik/ lekseməni rəsmi üslubda /spi'ker•ik/ şəklində göstərmək düzgün olmazdı. Ancaq həmin sözlər adi insanların danışqında məhz /spi'ker•ik/ və /s°üzetdi/ kimi səsləndiyi üçün biz bu sözləri hər iki variantda verməyi lazım bildik. Orfofoniya lüğətində prosodik əlamətlər (vurğu, hecanın uzanması və reduksiya uğraması) tran-

skripiyada göstərilməlidir. Bu lüğətdə hər bir leksik vahidlə yanaşı feilin əmr formasına da ayrı-ayrı sətirlərdə yer verilmişdir, yəni onlar bizim dilçiliyi - mizdə kvaziomonimlər kimi götürüldüyü halda, biz onları müxtəlif dil səviyyələrinə aid etmişik. Məsələn:

“alma” (meyvə) - /alma/, /hejva/, /nar./

Ancaq “Alma!” (almaq feilinin inkar forması) - /'alma/

“gəlin” (bəyin nişanlısı)-/gə`lin/

Ancaq “Gəlin!”(gəlmək feilinin II şəxs cəmdə əmr forması-`gəlin) və s.

Orfoniya lüğətinə tətbiq edilən transkripsiyanın Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmasında Beynəlxalq Fonetika Əlifbasından istifadə olunmuşdur. Beynəlxalq Fonetika Assosiasiyası (BFA) tərəfindən işlənib hazırlanmış Beynəlxalq Fonetika Əlifbası (BFƏ) bütöv söz, sözləm, cümlə və mətnlərin transkripsiyasına xidmət edən işarələr sistemindən ibarətdir. Bizim transkripsiya da BFƏ-na əsaslanır. BFƏ-dan dünya dillərinin elmi tədqiqində, xarici dillərin tədrisində tədqiqatçılar, müəllimlər, tələbələr, dilçilər,

leksikoqraflar, müğənnilər və tərcüməçilər istifadə edirlər. Şifahi danışmada fərqli şəkildə tələffüz olunan fonemlər, intonasiya, söz və hecaların bölünməsinə göstərən BFƏ-da bütün fonemləri, onların reduksiyaya uğra-masını, uzanmasını, prosodiyanı və s. kimi fonoloji hadisələri vermək məqsədilə müəyyən simvol və diakritik işarələrdən istifadə olunur. 2005-ci ilin tədqiqatlarına görə, bu əlifbaya 107 simvol-ışara, 52 simvol-diakritik işarə və 4 prosodik simvol-ışarə daxildir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, BFƏ dilçilər arasında məşhur olsa da, bəzən bu əlifbanın mübahisəli anları ilə əlaqədar olaraq, Amerika Fonetika Əlifbasından istifadə olunur. Ümumiyyətlə, fonetik əlifbanın hansı şəkildə tətbiq olunması dilin spesifik xüsusiyyətlərindən və hətta tədqiqatçının subyektiv yanaşmasından asılıdır (15).

“Azərbaycan dilinin orfoniya lüğəti”ndə aşağıdakı transkripsiya işarələri tətbiq edilmişdir. Cədvəldə fonemlərin fonetik xarakteristikasında verilmiş terminlər F.Veysəllinin “German dilçiliyinə giriş” kitabından götürülmüşdür. (16)

fone m	transkripsiya işarəsi	fonetik xarakteristika
/a/	[a]	arxa sıra, qeyri-dodaq, açıq sait
/b/	[b]	dodaq samiti, kipləşən-partlayışlı, cingiltili samit
/dʒ/	[dʒ]	dilönü, kipləşən-novlu, cingiltili samit
/f/	[f]	dilönü, kipləşən-novlu, kar samit
/d/	[d]	dilönü, kipləşən-partlayışlı, cingiltili samit
/e/	[e]	orta sıra, qeyri-dodaq, yarımacıq, qısa sait
/ə/	[ə]	orta sıra, qeyri-dodaq, qapalı sait
/f/	[f]	dodaq, novlu, kar samit
/g/	[g]	dilortası, kipləşən-partlayışlı, cingiltili samit
/ɣ/	[ɣ]	dilçək, novlu, cingiltili samit

/h/	[h]	udlaq, novlu, kar samit
/x/	[x]	dilarxası, novlu, kar samit
/ı/	[ɪ]	orta sıra, qeyri-dodaq, qapalı sait
/i/	[i]	ön sıra, qeyri-dodaq, qapalı sait
/j/	[j]	dilönü, novlu, cingiltili samit
/k/	[k](aktjor)	dilarxası, kipləşən-partlayışlı, süzülən kar samit
/k'/	[k] (kələm)	dilortası, kipləşən-partlayışlı, kar samit
/g/	[g]	dilarxası, kipləşən-partlayışlı, cingiltili samit
/l/	[l]	dilönü, süzülən, cingiltili, sonor samit
/m/	[m]	dodaq, kipləşən-partlayışlı, cingiltili, sonor samit
/n/	[n]	dilönü, kipləşən-partlayışlı, cingiltili, sonor samit
/o/	[o]	arxa sıra, açıq, qeyri-dodaq saiti
/ö/	[ø]	orta sıra, açıq, dodaq saiti
/p/	[p]	dodaq, kipləşən-partlayışlı, kar samit
/r/	[r]	dilönü, titrək, cingiltili, sonor samit
/s/	[s]	dilönü, novlu, kar samit
/ʃ/	[ʃ]	dilönü, novlu, kar samit
/t/	[t]	dilönü, kipləşən-partlayışlı, kar samit
/u/	[u]	arxa sıra, qapalı, dodaq saiti
/ü/	[ü]	ön sıra, qapalı, dodaq saiti
/v/	[v]	dodaq, novlu, cingiltili samit
/z/	[z]	dilönü, novlu, cingiltili samit

Azərbaycan dilində dodaqların irəli çəkilməsilə tələffüz olunan fonemlərə dodaqlanan (°), dodaqlarsız tələffüzünə dodaqlanmayan, dilin qabaqda və ortada fəallığı ilə tələffüz olunan samitlərə palatallaşan (yumsalan-') və arxada tələffüz olunan samitlərə müvafiq olaraq velarlaşan (sörtləşən) tələffüz deyilir.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN FONEM SİSTEMİ

L.V.Şerba sistemdən danışarkən yazırdı: “Hər bir fonem cəmi dilin başqa

fonemlərindən fərqlənməsilə müəyyən edilir. Bununla hər bir dilin bütün fonemləri yekdil qarşılaşmalar sistemi yaradır ki, burada hər bir üzv həm ayrı-ayrı fonemlərin, həm də onların qrupları arasında müxtəlif qarşılaşmalar sistemi ilə müəyyənləşdirilir” (16). Azərbaycan dilinin fonem sistemi müxtəlif yanaşma baxımından tədqiq olunub. Bu zaman tətbiq olunan əsas kriteriya minimal cütlər (kvaziomonimlər) üzrə iş metodu-kasına əsaslanır. Ona görə də dilçiliyimizdə fonemin statusu və təriflə bağlı

söylənən fikirlər düzgün hesab edilə bilməz. Biz fonem deyəndə müəyyən akustik və artikulyator əlamətə malik, özündən kiçik hissələrə bölünməyən, dildə mənalı elementlərin (sözlərin, sözləmlərin və cümlələrin) fərqlənməsinə xidmət edən, maddi varlığı səsdən ibarət olan dil vahidi başa düşürük. Dildə fonemlərin statusunu müəyyən etmək üçün yalnız Şerba məktəbi səsin potensialında və ya bilavasitə mənə ilə bağlılığını əsas götürür. Məsələn, Azərbaycan dilində /o/ həm fonem, həm morfem, həm də -leksem kimi çıxış edir. Lakin Azərbaycan dilində ayrı-ayrı səslərin bu cür morfem və söz kimi çıxış etməsinə az təsadüf olunur. Məsələn, sonu samitlə bitən sözlərdə yönlük halın şəkilçisi /a/, /ə/ olur. Fonoloji tədqiqatda ilk vəzifə ayrı-ayrı fonemlərin linqvistik statusunun müəyyən edilməsindən ibarətdir. Biz aşağıda dilimizin fonemlərinin statusunu müəyyənləşdirəcək, yalnız bundan sonra onların funksiyasını və mövqə və kombinasiya ilə bağlı xüsusiyyətlərini üzə çıxardacağıq.

Biz "a" səsinə hər gün minlərlə adamların danışığında eşidirik və hər zaman bu səsi eşidəndə onun yüzlərlə və minlərlə təzahüründə özünü göstərən əlamətlər əsasında onları eyniləşdiririk: arxa sıra saiti, aşağı yüksəlişli, yəni ön açıq, qeyri-dodaq saiti. Amma bu eyniləşdirmə onun dil sistemində mənə əlaqəsilə həyata keçir. Məsələn, /at/ sözünü yönlük halda işlədəndə olur /at+a/. Biz Azərbaycan dili kollektivində böyüdü-yümüzdən bilirək ki, bu bir dil formasıdır və o, hal paradigmasında /0, ın4, ı4, ə, da/də, dan/dən/ şəkilçilərinə qarşı qoyulur. Bu artıq koqnitiv dilçiliyin sübut etdiyi təhlil yoludur. /at+a/ formasında biz

müvafiq feilin tələbinə uyğun olaraq tez-tez rast gəlirik: /o, ata mindi//, /o, ata su verdi// və s. Bu qarşılaşmalardan məlum olur ki, Azərbaycan dilində /a/ ayrıca funksiyası, yəni mənası olan bir elementdir. Deməli, bu element danışığa aktında özündən əvvəl gələn parçadan morfoloji sərhədin köməyiylə ayrılıb götürülə bilər: /at+a/. Buradan belə nəticə çıxırı ki, /t+a/ seqment ardıcılığı heç vaxt bir fonemin substansiyası ola bilməz. İndi sual olunur, bəs /a+t/ ardıcılığı bir fonemin substansiyası ola bilərmi? Dil materialının təhlili göstərir ki, bu heç cür mümkün ola bilməz. Bunun üçün /boja+n/, /boja+t/, /oja+n/, /oja+t/, /jafa+r/ və /jafa+t/ sözlərini götürmək və təhlil etmək kifayətdir. Bu sözlərin qarşılaşmalarından bəlli olur ki, onların birinci tərəfində gələn son samit -n, r/ söz kökündən morfoloji sərhədin köməyiylə ayrılır: /n/ əmr formasının şəkilçisi, /r/ isə müzərə zamanının şəkilçisidir. İkinci tərəfdəki /t/ isə danışığa aktında morfoloji sərhədin köməyiylə ayrılıb götürülə bilər, çünki onlar ayrıca mənası olan morfem rolunda çıxış edə bilirlər və beləliklə dil sistemində avtonomluq əldə edirlər. Bütün digər hallarda /a/ və /t/ seqmentləri bilavasitə mənə ilə bağlı olmasalar da, öz müstəqilliklərini qoruyub saxlaya bilirlər. L.V.Şerbanın fonem konsepsiyasının mahiyyəti bundan ibarətdir.

L.V.Şerbanın sadıq tələbəsi L.R.Zinder bununla bağlı yazır: "Şerbanın bəhs etdiyi fonem müstəqilliyini (avtonomluğunu) fonemin sözdən kənarında mövcud ola bilməsi kimi deyil, onun (fonemin) nə söz, nə də morfemin səs qabığı kimi çıxış etmədiyi və heç bir morfoloji funksiyaya malik olmadığı, yəni özlüyündə sırf fonoloji vahidi təmsil etdiyi hallarda ayrıca

vahid kimi ayrılıb bilməsi mənasında başa düşmək lazımdır" (17). Həmin metoddan istifadə edərək biz /aj+ı/ (may ayı), /it+ı/ (iti suladım), //ütj+ü/ (görüşə üçü də gəlmişdi), /əl+ə/ (ələ gəlmir), /dol+u/ (dolmaq feilindən) sözlərində sonuncu saitlər (/a,ı, i,ə,ü,u/) saitlərini morfoloji sərhədin köməyiylə ayrılıb götürə bilirik. /o/ saiti ayrılıqda işləndiyi üçün onun ayrılması heç bir çətinlik yaratmır. Dilimizdə /e/ və /ö/ saitləri nə sözdüzəldici, nə də sözdəyişdirici şəkilçi kimi çıxış etmir. /e/ və /ö/ saitlərinin müstəqilliyini sübut etmək üçün /eth/ və /öth/ sözlərini təhlil etməyə çalışmaq lazımdır. Biz yuxarıda /t/ foneminin müstəqilliyini sübut etmişik. /t/ müstəqil olduğu üçün /öth/ və /eth/ sözlərindən də ayrılıb götürülə bildiyi üçün /e/ və /ö/ də qalıqlı bölüm prinsipi 19 əsasında ayrılıb bilirlər (18). Həmin bu prinsiplə biz /b/ (dolab), /g/ (qoru+q), /ɣ/ (qoruğu), /d/ (uca+ı+dır), /z/ (qapa+z), /j/ (oxu+j+ur), /k/ (bəzə+k, bəzəmək), /m/ (yaz+m+ır), /n/ (ata+n), /p/ (sa+p+sarı), /r/ (qayna+r), /s/ (ana+s+ı), /t/ (yaş+a+t+maq), /x/ (bala+x, camış balası), /dʒ/ (tıxa+c), /ʃ/ (qucaqla+f+maq) samitləri danışığa aktından morfoloji sərhədin köməyiylə ayrılıb götürə bilirik. Yerdə qalan samitlərimiz- /v, ɣ, f, h, ʒ, k, k', ɣ/ qalıqlı bölüm prinsipi əsasında nitq zəncirindən ayrılıb götürülə bilirlər. "aç, ac, və, dəf, meh, çiçək', ağ, kolxoz" sözlərində saitlər müstəqil olduqları üçün samitlər də L.L.Bulaninin işləyib hazırladığı "qalıqlı bölüm prinsipi" əsasında müəyyən edilə bilər.

Azərbaycan dilində "əmmək, illik, əlli" sözlərində ortada gələn samitlər arasından morfoloji sərhəd keçdiyi üçün onlar uzun samit kimi dəyərləndirilə bilməzlər. Elə buna görə də onlara gəmi-

natlar demək olmaz, onlar eyni fonemin iki dəfə təkrarıdır (19, 13-20, 85).

Beləliklə, biz Azərbaycan ədəbi dilində 9 sait fonem inventarından çıxış edəcəyik: /a, o, u, ı, e, ə, ö, ü, i, /ı, /ö, /e/ və /o/ məhdud distribusiyalıdır. Birinci söz əvvəlində işlənmir. /ö/ və /e/ çox nadir halda sözün sonuncu hecasında gələ bilirlər. Müq.ət: /kösöv., pitöv./, /tale/, /solo/ və s. Bizim dilimizə keçmiş /ov., jev./ kimi soyad şəkilçilərinə /o/ və /e/ saitin işlənməsinə rast gəlirik. Sözün kökü samitlə qurtarıqda /ov./, saitle bitdikdə isə /jev./ şəkilçisi əlavə olunur. /vejsəlov./, /ayajev./ və s.

İndi biz saitlərin danışığa aktında reallaşması şərtlərini müəyyən edə bilərərik.

I variant. Vurgulu hecəda bütün saitlər öz tam keyfiyyətində və dolğun kəmiyyətində çıxış edir. Məsələn, /ad'am/, /as'an/, /alm'a/, /ə'lək', /ə'tək', /sa'n/. /jafil./, /a'lov./, /buzov./, /go'jun/, /guzui/, /ta'le/, /ma'je/, /bi'zi/, /əmimi/, /bü'töv./, /bü'löv./, /ütüi/, /üftig./ və s. Bəzi alınmalarda saitlər həftə birinci hecəda belə vurgulu olduğundan aydın və dolğun tələffüz olunur. Məsələn, /'baza/, /'kabel./, /'faza/, /'banda/, /'solo/, /'o.pera/, /'duma/, /'tu.la/, /'e.pos/, /'etika/, /'fö.bə/, /'fö.lə/ və s.

II variant. Saitlər sözün birinci hecasında onun prosodik strukturu üçün həlledici rol oynadığına görə daha aydın tələffüz olunur. Məsələn, /ad'am/, /adam'lar/, /adamlar'dan/, /'əmək', /'əmək'tji/, /'ör'dək', /'hə'dək' / və s.

III variant. Açıq hecalı alınma sözlərdə saitlər yarımmuzun tələffüz olunur. Məsələn, /a.dil./, /a.mil./, /ma.'ne/, /za.'lım/, /na.'mus/, /na.'saz/, /ma.'rif/, /do.'fan./, /do.ɣa/, /fo.nolog./, /a.su'də/.

/f̥u.zu.ˈli/, /d̥ə.ˈvəθ/, /t̥ə.ˈjin/, /e.dam/, /e.ˈmal/, /f̥i.ˈvə/, /ni.ˈzə/, /m̥ö.ˈmin/, /r̥ö.ˈja/ və s.

IV variant. Cingiltili və sonor samitlər qarşısında saitlər yarımuzun tələffüz olunur. Məsələn, /ta.ˈlan/, /xa.ˈla/, /ga.ˈya/, /g̥i.ˈzi/, /m̥i.ˈzi/, /go.ˈla/, /do.ˈlu/, /gu.ˈlu/, /du.ˈru/, /d̥ə.ˈmir/, /d̥ə.ˈrə/, /di.ˈri/, /di.ˈrək/, /d̥ö.ˈvrə/, /d̥ö.ˈzüm/, /d̥ü.zü/, /d̥ü.r.ˈmæk/ və s.

V variant. İki samit qarşısında saitlər qısa tələffüz olunurlar. Məsələn, /tʃan.ˈta/, /tʃar.ˈpaz/, /gar.ˈtal/, /ovtʃu/, /goʃgu/, /un.ˈnu/, /tut.ˈgun/, /g̥iz.ˈyin/, /g̥ırmı.ˈzi/, /bən.ˈda/, /has.ˈrəθ/, /bit.ˈki/, /set.ˈki/, /k.ˈöl.ˈgə/, /k.ˈör.ˈpüi/, /öl.ˈtʃüi/, /sür.ˈtük/, /tük.ˈsüz/ və s.

VI variant. Müraciət formasında və ya sadalama intonasiası ilə deyildikdə saitlər yarımuzun tələffüz olunur. Ancaq sadalamada vurğu əvvəlki hecanın üzərinə keçdikdə onlar kəmiyyətdə və keyfiyyətdə itirilir. Məsələn, /ˈjoldaʃlar., ˈgardaʃlar./, /və.ˈtəndaʃlar./ və s.

VII variant. Ümumi sual cümlələrində bütün saitlər son hecada uzun tələffüz olunurlar. Bununla da həmin uzanma ümumi sualın relevant əlaməti kimi çıxış edir. Məsələn, /Sən də alır.ˈsa.n?, /Belə dərd o.ˈla.r?, /o göj.ˈgö.z.?, /axtardığın.ˈtapa bildi.ˈni.z.?, /hasını de.ˈjirsən, gırmızını.ˈ? və s.

Əlbət ki, danışq çox rəngarəngdir. Müxtəlif çalarlıqlar, yəni təəccüb, təəssüf, sevinc, etiraz, razılıq, şübhə, tərəddüd və s. çalarlıqlar intonasiası öz əksini tapır, bu da təbii ki, saitin və samitin keyfiyyətinə və kəmiyyətinə ciddi təsir gös-tərməyə bilməz. Biz yuxarıda əsas etibar ilə neytral danışq üçün xas olan əlamətlərdən danışdıq. Yazıda necə verilmə-

sindən asılı olmayaraq dilimizdə saitlərin tələffüz xüsusiyyətlərini yuxarıdakı kimi ümumiləşdirmək olar.

O ki qaldı, "aa, ai, ae, əi, ia, iö, iü, iə, ei, ea, eo, oe, oi, ue, ua, au, ao, əə, üü, üä, üö" qrafemlərinin tələffüzünə, onları biz ya "səmit+sait" və "sait+səmit" kimi transkripsiya etməyi qərara aldıq. Məsələn, "məişət" - /məiʃəθ/, "riyəət" - /riə.ˈjəθ/, "aieroport" - /aiə.ˈpəθ/, "müdə f iə", "poema" - /pə.ˈmə/, "di-ametr" - /di.ə.ˈmɛt.r/, /a.ˈtɛiθ/, /rad.ˈi.ʊs/, "teatr" - /tɛ.ˈtɪ.ə.t/, /eg.ˈo.iθ/, "duet" - /du.ˈɛθ/, "sual" - /su.ˈal/, "səədət" - /sa.ˈdət/, "müavin" - /mə.ˈvin/, "müəllim" - /mə.ˈlim/ və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Stebs Th. Deutsche Aussprache. Reine und gemäßigte Hochlautung mit Wörterbuch. 19., umgearbeitete Auflage. Berlin, 1969.

2. Jones D. An English Pronouncing Dictionary. London, 1917. Qeyd edək ki, D. Jones hələ 1909-cu ildə "The Pronunciation of English" kitabını çap etdirib. Həmin kitab ingilis dilinin bütün tələffüz qaydalarını, o cümlədən vurğunu və intonasiasını ayarı şəkildə göstərən sxemlər və qrafiklər daxil olmaqla həm bu alimin sağlığında, həm də vəfatından sonra dəfələrlə nəşr edilib. Kitabın axırncı, 17-ci nəşri 2002-ci ildə olub.

3. Русское литературное произношение и ударение. М., 1959. Р.И. Аванесов. Русское литературное произношение. М., 1950. Qeyd edək ki, bu kitab 5-ci dəfə 1972-ci ildə çapdan çıxıb. Bu nəşrin 8-ci sahifəsində oxuyuruq: "Orfoepiya (yunanca orthos-düz, təmiz və epos-nitq deməkdir) ədəbi dildə tarixən formalaşmış və sabitləşmiş milli dilin normalarına uyğun olaraq səsənməsinin vahidliyini təmin edən şifahi nitq qaydalarının məcmusudur". Artıq öən əsrin 70-ci illərində rus dilçiliyi orfoepiyani orfoepiyadan fərgləndirirdi. Vax: Вербицкая Л.А. Русская орфоэпия (к проблеме экспериментально-фонетического исследования особенностей современной русской произносительной нормы). Л., 1976. Biz L.A. Verbiçkayanın bu kitabına gəy yazmışıq. Vax: Вейсалов (Вейсъял)

Ф.Я. Рецензия: Вербицкая Л.А. Русская орфоэпия (к проблеме экспериментально-фонетического исследования особенностей современной русской произносительной нормы). Л., 1976, 76 стр. In: „Zeitschrift für Phonetik, allgemeine Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung“. Bd 31, H.9, 1978, Berlin, S. 442-444. Təkrar çap olunub: Veysəlli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2009, s.520-523.

4. Ziya K. Səhnə dili haqqında. Bakı, 1944; az wikipedia.org/wiki/Kazım-Ziya portalında Kazım Ziya „səlis səhnə danışığı, aydın və məftunedicə diksiyası, yüksək səhnə mədəniyyəti, dərin müəlliməsi, geniş dünyagörüşü, müəllimlik fəaliyyəti ilə işlədiyi bütün kollektivin rəğbətini qazandı... bir sənətkar kimi xarakterizə olunur.

5. Əfəndizadə Ə. Azərbaycan dilinin orfoepiyası (nam dis.). Bakı, 1954.

6. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972.

7. Məmmədli Ə. Azərbaycan dilinin orfoepiya lüğəti. Bakı, 1976.

8. Şirəliyev M. Ş. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, 1970.

9. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984.

10. Veysəlov (Veysəlli) F. və b. Eksperimental fonetika. II, Bakı, I, 1980, s.26-31.

11. Yadiqar (Veysəlli) F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, 1993, 85. Qeyd edək ki, müəllifin bu kitabı türk dilinə tərcümə edilərək "Azərbaycan türkcəsinin fonetigi" başlığı ilə Ankarada 2008-ci ildə çapdan çıxmışdır.

12. Veysəlli F. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikasi: fonemika/morfemika. Bakı, 2014.

13. Щерба Л.В. Фонетика французского языка. М., 1963, стр. 18; Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972, s.173-180; Veysəlov (Veysəlli) F. Alman dilinin fonetikasi, Bakı, 1980.

14. International Phonetic Alphabet. London, 19; <http://ru.wikipedia.org/wiki>

15. Veysəlli F. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Mütərcim, 2011.

16. Щерба Л.В. Фонетика французского языка. М., 1963, стр.19.

17. Зиндер Л.Р. Общяя фонетика. М., 1979, стр.38.

18. Буланин Л.Л. Фонетика современного русского языка. Л., 1976, с. 30. L.L. Bulanin yazır: "Bu cür qalıqlı bölmələ istisnasız olaraq bütün fonemlər xarakterizə olunur. Qalıqlı bölmə

hadisəsi bilavasitə mənə ilə bağlı səs vahidi kimi fonem anlayışına ziddiyyət təşkil etmir, çünki qalıqlı bölmə bütövlükdə fonemin bu xüsusiyyətinə əsaslanır. Qalıqlı bölmədə fonem ən yüksək səviyyədə müstəqilliklə, semantik səviyyə vahidlərində asılı olmaması ilə səciyyələnir".

19. Biz bu metodla ilk dəfə Azərbaycan dilinin fonemlərinin müstəqilliyini hələ 1980-ci ildə müəyyənləşdirmişik. Sonra isə bunu 1993-cü ildə təkrarən təbii etmişik. Bax: Veysəlli F. və b. Eksperimental fonetika. Bakı, I, 1980, s.13-20. Bax həmçinin: Veysəlli F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, 1993.

XÜLASƏ

Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları

Məqalədə Azərbaycan dilinin orfofonik qaydaları geniş təhlil olunur. Qeyd edilir ki, indiyə qədər bu sahə düzgün olmayaraq orfoepiya adlandırılmışdır. Lakin fonologiyanın sonrakı inkişafı göstərdi ki, tələffüz normasını daha düzgün olaraq orfofoniya adlandırmaq lazımdır. Bu məqalədə ilk dəfə geniş dil materialı əsasında Azərbaycan dilinin orfoepiyasının əsas meyarları hazırlanmışdır.

SUMMARY

The principles of the orphophony of the Azerbaijani language

The article discusses the orphophonetic rules of the Azerbaijani language thoroughly. The article states that this branch was named as orphoephia wrongly. But the development of the phonology proved that the pronunciation norm should be called as orphophony. The main principles of the orphophony of the Azerbaijani language have been formed basing on the language material firstly in this article.

РЕЗЮМЕ

Основы азербайджанской орфофонии

В настоящей статье рассматриваются орфофонические основы произносительной нормы азербайджанского языка. В ней подчеркивается, что до последнего времени эту область называли орфоэпией. Однако дальнейшее развитие фонологии показывало, что произносительную норму правильнее было бы назвать орфофонией. В данной статье впервые на обширном языковом материале разработаны основные критерии азербайджанской орфофонии.

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN HEKAYƏ YARADICILIĞI

Pərixanım HÜSEYNOVA,
ADPU-nun dosenti

Açar sözlər: Epik növ, hekayə, bədii tip, obraz.

Ключевые слова: эпический жанр, рассказ, художественный тип, образ.

Key word: Epical type, story, artistic type, obras.

Ədəbiyyat tarixində bütün dövrlərdə bir neçə janrdə yazıb-yaradan sənətkarlar olmuşdur. Yaradıcılıq diapozonu geniş olan ədəbin əsərləri geniş fəlsəfi düşüncəsinin, məfkurəsinin məhsuludur. Sənətkarlıq baxımından onları bir-birindən ayırmaq mümkün deyil. Bu baxımdan tərəzi öz tarazlığını itirməz. Baxmayaraq ki, şair əsərlərinin bir neçəsinin adını çəkərək onların tədqiq olunmamasını vəsiyyəət etmişdir. Bu da əsasən, onun sovet dönəmində yazdığı əsərlərlə bağlı olmuşdur. Niyə belə etmişdir? O vaxt bəlkə də şair hissələrə qapılmışdır. Hər bir halda, o öz qərarını vermiş və ondan imtina etməmişdir. Müstəqillik qazanıldıqdan sonra ilk yaradıcılığında başlayaraq son əsərinə qədər yazdıqlarına alim-sənətkar nəzərlərlə yenidən baxmış, bəzilərinin üzərində təkrar işləmiş, "xətalərini" düzətməmişdir: "Ömrün qürubu yaxınlaşdıqca yaradıcılığa başladığım ilk illərdən bu günə qədər yazdıqlarıma nəzər salmaq, inkişaf xəttimi izləmək, bürümələrimi təhlil etmək, xüsusən ilk yazılarımı sənət baxımından ələk-vələk etmək arzusu günü-gündən qəlbimdə böyüyürdü. 2000-ci ilə çatanda bu arzu reallaşmağa başladı.

Əvvəl pyeslərimə baxdım. Pyeslərimdə sovet illərinin tələblərindən irəli gələn yanlışlıqlarımın, xətalərimin əsas

qismini, demək olar ki, ləğv edə bildim (xüsusilə, 1972-ci ildə yazdığım "Dar ağacı" pyesimi nəzərdə tuturam) (1,3). Və 2001-ci ildən isə müxtəlif illərdə çap olunan ilk şeir kitabçalarında ("Mənim dostlarım" (1949), "Bahar" (1950), "Əbədi heykəl" (1951), "Dostluq nəğməsi" (1953), "Sadə adamlar", "Çinar" (1956), "Ceyran" (1957)) toplanan əsərlərində də düzəlişlər aparır. Apardığı düzəlişlərlə razılaşıb: "Etiraf edirəm ki, burada həm dövrün tələbi, həm də dil-üslub baxımından xeyli xətalərlə üzləşdim. Əlbəttə, bunlar gənc qələm sahibinin naşılığından doğan xətalərdir. Buna görə də şeirlərin və poemaların bir qismindən tamamilə imtina etdim. Bir qismini isə dil baxımından bir qədər işlədim. Amma naşılıqdan və qələmin hələ düşməməsindən irəli gələn üsluba toxunmadım." (Yenə orada).

Şair 1945-1960-cı illərdə yazdığı doqquz poemadan dördündən imtina edir, yerdə qalan beşini və yuxarıda adını çəkdiyimiz kitablarda toplanan şeirlərini əsərlərinin I cildinə daxil edir. "Toxucu qız", "İftixar", "Dostluq", "Aylı gecələr", poemalarından tamamilə imtina edir. "Əbədi heykəl" və "Sadə adamlar" poemalarında qüsurlu ifadə və sadələşmə sənətlərinin olmasına baxmayaraq onlardan imtina etmir. Çünki bu əsərlərində

kənd, şəhər probleminə toxunulmuş, kənddə mədəniyyətin yüksəlməsi probleminin qoyuluşu, xarakter yaratmaq baxımından şairə maraqlı gəlmiş və bu üzündən də onları saxlamışdır. O, gələcək tədqiqatçılara vəsiyyəət edir: "Kitablarımdan çıxartdığım şeir və poemalarımdan müəllif olaraq mənim imtinaya etdiyim kimi, onlar da imtinaya etsin və onları tədqiqatçılara cəlb etməsinlər. Əks təqdirdə onlar mənim ruhumu incitmiş olarlar. Çünki vəsiyyəət hər kəs üçün müqəddəs olmalıdır" (1, səh 4). Bütün bunlara nəzər salaraq belə qənaətə gəlirik ki, Bəxtiyar Vahabzadə əsərlərinin üzərində təkrar işləməklə xətalərini, qüsurlarını təmizləməklə tədqiqatçılara bu baxımdan söz demək imkanı qoymamışdır. Sənətkar yaradıcılığında sildiği əsərlərinin sırasında nəsrindən bir nümunə belə yoxdur. Bu da onu sübut edir ki, nəsr yaradıcılığı onu qane etmişdir. Ədəbin nəsrində on dörd hekayəsi məlumdur. Təəssüf edirik ki, indiyədək bu hekayələr ayrıca kitab şəklində çap olunmayıb, ilk dəfə toplu şəkildə "Şənbə gecəsinə gedən yol" kitabında çıxıb. Ədəbin hekayələrindən "Ürək döyüntüləri" hekayəsi həcmə ən böyük, povestə yaxındır. "Pis adam", "Fotoaparət" lakonik hekayələrdir. "Məşhur adam", "Alabəzək çamadan", "Nənəmin xalçası", "Yaltaqlıq", "Başqası üçün yaşayan da", "Könül sevən göyçək olar", "Kölgədə", "Əqidə", "Pis adam", "Fotoaparət" hekayələri təhkiyə formasında yazılıb. "Başqası üçün yaşayan da", "Kölgədə", "Fotoaparət" lirik-psixoloji hekayələrdir. "Əqidə", "Şübhə" həm lirik-psixoloji, həm də portret nəsr nümunəsidir. Lirikizm, psixologizm "Əqidə", "Şübhə" "Fotoaparət"da daha güclüdür.

Professor Nizami Cəfərov ədəbin hekayələrindən danışarkən qeyd edir ki, bu hekayələr müasir Azərbaycan lirik-psixoloji nəsrinin ən gözəl nümunələri sayıla bilər. (5.səh 26)

Ədəbin hekayələrində C.Məmməd-quluzadənin, Y.V.Cəmənzaminlinin, M.C.Paşayevin ruhu var. Lirikizm, satira, yumor, tənqidi gülüş Bəxtiyar qələmində də çox güclüdür. Bəzən bu gülüş Mirzə Cəlildə olduğu kimi bədii cəhətdən daha da kəskinləşir. Bəzən də Yusif Vəzir qələmindəki kimi incə, zərif olur. Obrazlarına yanaşma tərzində müəllif intellektliyi Yusif Vəzirdə olduğu kimi Bəxtiyarda da var. Əgər hekayələrində hər bir obrazın arxasında əlləri qoynunda hadisələri seyr edən ədəbin göz yaşlarını görürüksə, şairin hekayələrində onun iti baxışlarını, ürək ağrılarını aydın şəkildə hiss edirik. B.Vahabzadəni digər sənətkarlarla birləşdirən xüsusiyyət real həyat hadisələrinə düzgün yanaşma və onları olduğu kimi bədii ədəbiyyata gətirməkdir. Necə? Gerçəkliyi insan taleyində təəssüm etməməklə və onları öz mənlərində yaşamaqla. Bəzən tipləri başqa zamanın övladları olsalar belə bir-birlərinə bən-zəyirlər, sanki cənnət-cəhənnəm xoşu ilə yaşayan Usta Ağabala ("Cənnətin qəbzisi"), Usta Zeynal ("Usta Zeynal") "Əqidə" hekayəsindəki Əlmuradın xislətində yaşayır. Əgər usta Ağabala cənnətə qəbz ala bilsə, cənnətə düşəcək. Usta Zeynal qismət olarsa, işini başa vuracaq. Əlmurad sağlığının qeydində qalsa, ölməyəcək. Beləliklə, müəlliflər usta ağabələrin, usta zeynalların cahilliyinə gülmüş, mövhumatı, xürafatı tənqid etmiş, onun acı nəticələrini qurbanlarının talelərində göstərməklə yanaşı, maarifçiliyi təbliğ etmişdilər. Əlmuraddan fərqli olaraq bu

obrazları oxucu qınamaya bilər. Çünki onlar mühitin qurbanlarıdır. Əlmurad isə onlardan xeyli irəli getmiş, Elmlər Akademiyasında böyük bir elmi laboratoriyanın rəhbəridir. Alimdir. Bəxtiyar isə Əlmuradın simasında "diplomlu alimləri" ifşa edərək onların cahilliyinə gülür. Mirzə Cəlilin, Yusif Vəzirin hekayələri XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan mühitinin bədii əksidir, Bəxtiyarın hekayələri XX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan mühitinin bədii inikasıdır.

Bəxtiyar Vahabzadənin hekayələri mövzu baxımdan müxtəlif, orijinal və maraqlıdır. Onlar məişətimizin bədii təəssümüdür. Müəllif gündəlik müşahidə etdiklərini, həyatda gördüklərini nəsrə gətirib. Azərbaycan şairi İlyas Tapdıqın qeyd etdiyi kimi "bu hekayələr uydurulmur. Onu həyat diktə edir. Hekayələr şairin şəxsi ömür salnaməsinin müxtəlif məqamlarının müşahidə yarpaqlarıdır. Gündəlik müşahidələri, həyatdan aldığı təəssüratları isti-isti qələmə alınıb. Bəzən müdrik bir dost söhbətinin təsiri, bəzən də bir toy, yas yerinin mükəlliməsi, yaxud təsadüfən tanış olduğu bir insanın taleyi, ya da intizarlı, hərarətli bir məktub bu hekayələrin yaranmasına səbəb olub. Bütün səmimiyyətilə vərəqlərə hopub" (3,148).

"Əqidə" hekayəsi də real həyat müşahidələrinin məhsuludur. Ədib yas mərasimlərində görüb, müşahidə etdiklərini ümumiləşdirib qələmə alıb. Yas mərasimləri bir qrup insanların yığıldığı konkret məkandır. Hekayədə təsvir olunan şəxs elm adamıdır. Müəllif onun iş yoldaşlarının söhbətlərini bədiləşdirib. Müəllifin burada tənqid hədəfi tək Əlmurad deyil. Yazıçı həm də belə mərasimlərin söz-söhbət, qeybət yeri olmasını,

yasa gələnlərin harada olduqlarını unudub onu iclasa çevirdiklərini tənqid edib. Belə hallar məişətimizin bir şəkli, Bəxtiyar da ondan bir nümunə nəsrə gətirib. Hekayə konkret olaraq Əlmuradın əqidəsi üzərində qurulub. Bu əqidə ətrafında gedən söhbət, fikirlər, mülahizələr, mərhum başda olmaqla onun iş yoldaşlarının taleyini, həyat yolunu, şəxsiyyətini əks etdirir. Müəllifin gerçəklik üzərində qurduğu səhnə o qədər təbiidir ki, oxucu özünü də obrazlar sırasında görür. Sanki o da şairlə birgə olanları seyr edir, əlmuradların, xəlillərin prototipləri ilə hər gün üzləşir. Bu da Bəxtiyarın sənətkarlıq qüdrətindən irəli gələn bir məsələdir.

Hekayənin əsas ideyası başqaları üçün yaşamaq, yanmaq, vətəninə, xalqına xidmət göstərməkdir. Mərhum da bu ideyalara xidmət etmişdir. Yas mərasimində söhbətin bu məcraya-cansağlığı üzərində qurulması da buna yönəlmişdir. Müəllif təhkiyə vasitəsilə ölən keçdiyi qısa həyat yolunu hərtərəfli, bitkin taleyini, obrazını canlandırır: "O, od parçası idi. Şimşək kimi çaxdı və tez də söndü. Nekroloqda iki kəlmə ona nə qədər yaraşdı: Elm fədaisi... O, elm aləmində yüz illərdən bəri qəbul edilmiş ehkamları vurub dağıdır, tamam təzə yolnan gedirdi. Heç kəsin getmədiyi yolla... istirahət nədir, kurort nədir, bilməzdi, yaradardı. Hər yeni ixtirası bir hadisəyə çevrilərdi. O, xəstələnmədi. Birdən-birə söndü. İkinci, üçüncü dəfə infarkt keçirən qoca ailələrə böyük hörmətlə yanaşar, həmişə onların qayğısına qalardı". İş yoldaşları onu yada salanda təşvişə düşmələrinin də səbəbi bu idi; Mərhumun özünü düşünməməsi, istirahət etmədən, sağlamlığının qeydinə qalmadan yarat-

ması və bu üzəndə də həyata tez vada etməsi idi. Yoxsa o, belə tez ölməzdi. Tez-tez söhbət hərlənib-fırlanıb can sağlığı üzərinə gəlir. Belə yaşamaq lazımdır?! Bu onları qorxudur. Can sağlığını qorumaq, ruhlarına acı bir xof kimi dolur. Və bu xof onları izləyir. Bu əqidəyə gəlirlər ki, "Gərək özünə fikir verəsən, çox işləyib özünü üzməyəsən, bir yerin ağrıdı, dərhal həkimə göstərsən və s." (2,127). Bu mövzuda daha çox narahat olan laboratoriya müdiri Əlmuraddır. Mərhumun vaxtsız ölümünə hamıdan çox o "təəsüflənir". Belə cavan ölümündə mərhumun özünü gühənkə hesab edir: "Bu yazığa mən elə həmişə deyərdim, bala elm qaçmır. Canına fikir ver. Kimə deyirsən? Sözü baxırdı bəyəm? Heç həkimə zədə da getməzdi." Yas boyu hər kəs xəstəliyindən, ona qarşı mübarizə üsullarından danışır. Müəllif hekayəni Əlmuradın çıxışı ilə yekunlaşdırır. "Qardaş, mən bu əqidəyə gəlmişəm ki, insan üçün ən əfsəl şey can sağlığıdır! Özgə nə var ey?! " Bir neçə həmkarı da onun əqidəsinə "əhşən" deyir və Nizami Cəfərovun qeyd etdiyi kimi "Əlavə şərhə ehtiyac qalmır" (5,27).

Demək olar ki, hekayədə əsas tipik obraz Əlmuraddır. Söhbəti o başlayıb, o da yekunlaşdırır. Yoldaşlarına nisbətən canının qeydinə o, daha çox qalır. Müalicə xarakterli bir dərman, bitki adı eşidən kimi tez ondan yararlanmağa çalışır. Özünü hamıya canı yanmış kimi göstərib canfəşanlıq edir. Müəllif onun saxtakarlığını əsər boyu izləyir. Yeri gələndə ifşa edir: (Məsələn, "ürəyi ilə dili arasındakı məsafəni ölçmək üçün təzə bir ölçü vahidi lazımdır." Abrin olsun, heç olmasa danışma " və s.)

Hekayədə Xəlil xarakterik obrazdır. Müəllif Əlmuradın dili ilə onun taleyinə işıq salır, xarakterizə edir. Oxucuya məlum olur ki, Xəlil laboratoriyada elmi işçi vəzifəsində çalışır. Savadlı, istedadlı alimdir. Elmi əsərlər yazır. Lakin yaş qırxdı ötüb, hələ də dissertasiya yazmayıb. Belə bir fikri də yoxdur. Bu, Əlmuradı "narahat edir." "Deyirlər elmi dərəcəsi olmayanlar akademiya yaramaz. Çox da ki yaxşı işləyirsən. Ona qiymət verən yoxdu, gərək diplomun ola" Əlmurada görə əgər Xəlil dissertasiya yazıb elmi ad alsaydı, əmək haqqı da çox olacaq. Uşaqları bal, qoz, apelsin, ikra, bəhməz yeyəcək. Niyə?! Zehni əmək üçün bunlar lazımlı qidalardır. Onun "qayğısı" gülüş doğurur. Müəllif ironiyası birbaşa ifşaedici rol oynayır. Əlmuradın dissertasiya yazmağa gəlir mənbəyi kimi baxması gülüş doğurur. Fikrimizcə, Əlmurad "tənbehində" haqlıdır. Ancaq Xəlil üçün dissertasiya yazmaq önəmli deyil. Onun əqidəsinə görə "Elm yalnız dissertasiyalardan ibarət deyil". Bəlkə də bu obyektiv amillərlə bağlıdır. Əlmuradın çıxışından məlumdur ki, o, kasıbdır. Aldığı məvaciblə ailəsini güclə dolandırır. Dissertasiya yazmağın isə texniki xərcləri var, həm də sovet dönmündə dissertasiyalar Azərbaycanda müdafiə olunsaydı da təsdiqə Moskvaya göndərilirdi. Dissertasiyaların rus dilinə tərcümə olunması da müəyyən vəsait tələb edirdi. Bəlkə də buna görə o, özü dissertasiya yazmaq fikrinə düşmür.

Əlmuradın bəsit, lüzumsuz hər çıxışı oxucuda onun dissertasiyasına şübhə yaradır. Onu düşündürür. Xalqın Əlmurad kimi "diplomlu alimdən" deyil, Xəlil kimi diplomsuz alimdən daha çox fayda görəcəyinə inanır.

Hekayədə Bəxtiyar portret detallardan da yerində istifadə etmişdir. Bu detallar obrazın zahiri və daxili portretinə yönəlir, onun mənaviyyatına işıq salır. Obrazın zahiri ilə daxili aləmi bir-birini tamamlayır. Bəzən də zahiri və daxili portretləri vəhdətdə yaradır. Məsələn, "Əlmurad danışdıqca mən onun yağlı sifətinə, qıyıq gözlərinə baxır, fikirləşirdim nə olaydı bu adam danışdıqca öz ürəyinə baxa biləydi. Bunun ürəyi ilə dili arasındakı məsafəni ölçmək üçün təzə bir ölçü vahidi lazımdır. Təpəsində dik dayanmış bir çəngə tük sürətlə gicgahına tərəf endi. Mənə elə gəldi ki, tük başına qapaz salıb qulağına pıçıldadı: Abrın olsun, heç olmasa danışma. Müdirin pılıd kötüyünə bənzəyən peysərinə baxdım" (1,121-122) Artıq onun şəxsiyyəti haqqında təsəvvür yaradır və yaxud bu iki tüksüz, boz başı onların arasından hərdən bir ehmalca ağarmış başın görünməsi tipləri xarakterizə edir. Ağarmış başla iki tüksüz boz başın fərqlərini açıqlayır. Sonra müəllif oxucusuna ağarmış başın sahibinin şəxsiyyətinin tam tanınmasından ehtiyat edir. Bununla kifayətlənməyib bədii söz detallarından da istifadə edir: "Bizim ən qəbil həmkarlarımızdandır" (1,124). Fikrimizcə, müəllifin lakonik verdiyi bu şərhə ehtiyac qalmamışdır. Çünki şair obrazın zahiri portretini elə sənətkarlıqla təsvir edir ki, artıq oxucusuna ağ başın kimliyi məlum idi.

Hekayədə insan sağlamlığına xeyirli olan bitkilərin adlarınınin çəkilməsi və onların müalicədə istifadə olmasından da söhbət gedir. Müəllif yasa gələnlərə obrazlar vasitəsilə Buzovna meynəsinin yüksək qan təzyiqini nizamlanmasını, ikra, bal, apelsin, qozun zehni qabiliyyətinin

yətin inkişafında, möhkəmlənməsində rolundan danışır. "Bizim bulaqların suyundan bir stəkan iç. Sonra bir qoyun həzm elə... Şamaxıda bir qoca arvad var yaraları otlarla müalicə edir. Baloqlan arvadını götürüb getdi Şamaxıya. Bir həftənin içində arvadın əl-ayağı oldu gül kimi." (1,122-123).

Bu, hər əsərində olduğu kimi şairin vətəninə, torpağına olan məhəbəti, sevgisi ilə bağlıdır. Bunun nəticəsidir ki, O, Azərbaycanın cənnət məkanı olmasını, şəffaf bulaqlarını, çəmənliklərini, bir sözlə, səfalı Azərbaycanın maddi sərvətlərini nəsrində də təsvir etmişdir. Xalq təbabətini gözəl bilən müəllif, sanki oxucusuna ondan düzgün istifadə etməyi də tövsiyə edir. Onlara sağlamlıqlarını qorumaqda istiqamət verir. Şairi tanıyanlara bəllidir ki, O öncə tibb universitetinə qəbul olmuş oranı tam bitirməmiş, öz istəyi ilə ali təhsilini ADU-nun (indiki BDU) filologiya fakültəsində davam etdirmişdir. Həm də bu detallar müəllifin soyadı ilə yanaşı azərbaycanlı olduğunu təsdiqləyir. Zaman-zaman dahiələrimizin əksəriyyətini digər millətlər özünü külləşdirməyə cəhd göstərmişlər. Bütün zamanlarda Bəxtiyar Vahabzadəni digər əsərləri ilə yanaşı bu hekayəsi də mutləq qoruyacaq! Ən azından Yusif Vəzir Çəmən-zəminlinin "Əli və Nino" sunun başına gələnlər onun başına gəlməz...

ƏDƏBİYYAT

1. Bəxtiyar Vahabzadə. Əsərləri. On iki cildə, I cild (1949-1959), Bakı, "Elm", 2008.
2. Bəxtiyar Vahabzadə. Əsərləri On iki cildə, IX cild, Bakı, "Elm", 2008.
3. Azərbaycanın Bəxtiyarı. Bakı "Azərbaycan", 1995.
4. Şənbə gecəsinə gedən yol. Bakı, "Azərbaycan", 1991.

5. Nizami Cəfərov. Bəxtiyar Vahabzadə. Bakı, "Azərbaycan", 1996.

XÜLASƏ

B. Vahabzadənin hekayə yaradıcılığı

Məqalədə Bəxtiyar Vahabzadənin nəsr yaradıcılığından söz açılır. Hekayələri sənətkarlıq baxımdan klassiklərin hekayələri ilə elmi paralelliyə çəkilir. Bəxtiyarın "Əqidə" hekayəsi tədqiqatın əsas obyektidir. Hekayə elmi-ədəbi bədii cəhətdən tədqiq olunur.

РЕЗЮМЕ

Эпическое творчество Бахтияр Вагабзаде

В статье говорится о прозаическом творчестве Б. Вагабзаде. между его расска-

зами и классиков. Основным объектом исследования является рассказ Б. Вагабзаде «Позиция». Здесь данный рассказ исследуется с научно-художественной точки зрения.

SUMMARY

Storical creation of B. Vahabzade

In this scientific work it is spoken about B. Vahabzadeh's creative prose in terms of craft's.

His stories are attracted to scientific parallelism with the stories of classics in terms of crafts. The story "Eqide" by Vahabzadeh is the main object of this investigation. The story is investigated by scientifically.

Oxucuların nəzərinə

Jurnalımıza 2016-cı il üçün abunə yazılışı davam edir.

Bakı şəhəri üzrə abunə yazılmaq istəyənlər aşağıdakı mətbuat yayımı firmalarına müraciət edə bilərlər:

1. "Qasid". Ünvan: Cavadxan, 21;	telefon: 4-93-16-43; 4-30-02-24
2. "Səma". Ünvan: H.Cavid, 9, mənzil 63;	telefon: 4-94-09-59; 4-94-02-52
3. "Kaspi". Ünvan: Mətbuat pr., 25;	telefon: 5-10-61-96
4. "Qaya". Ünvan: Akademik H.Əliyev küç., 82 "q";	telefon: 5-64-63-45; 4-65-67-13
- Rayonlarda isə abunəni Azərbaycan Mətbuat Yayımı İstehsalat Birliyinin yerli yayım şöbələri aparır.

Redaksiya.

İCMAL MÖVZULARININ ÖYRƏNİLMƏSİ

Soltan HÜSEYNOĞLU,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ənənəvi təlimi yanaşmada icmal mövzularının tədrisinə həmişə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu, həmin mövzulara ayrılmış saatlarda da özünü göstərmişdir. 1990-cı illərdə yuxarı siniflər üçün çap olunmuş "Ədəbiyyat" dərsliklərində icmal materiallarına xeyli yer verilməsi, onların tədrisinə ayrılan saatların çox olması barədə mətbuatda tənqidi yazılar da çap olunmuşdur. Sonrakı illərin proqramlarında vəziyyət xeyli dəyişdi. Saatların azaldılması dərslərdəki materiallarda xeyli ixtisarlardan aparılması, sadələşdirmələrin həyata keçirilməsinə səbəb oldu.

Sual yaranır: İcmal mövzularına bütün dövrlərdə önəm verilməsi nə ilə bağlıdır? İcmal materiallarının öyrədilməsinin əhəmiyyəti nədir?

İcmal mövzular bu və ya digər dövrün sosial-siyasi mənzərəsi, ədəbi həyatı, ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığının başlıca cizgiləri barədə təsəvvür yaradır. Monoqrafik mövzularla müqayisədə icmal mövzularına az vaxt verilsə də, onların əhatəli öyrənilməsi vacibdir və xüsusi diqqət tələb edir. Bu mövzular müxtəlif tarixi-ədəbi məlumatları açıqlamaqla yanaşı, ədəbiyyatın inkişaf prosesini, ondakı dəyişiklikləri başa düşməyə imkan yaradır. Müxtəlif dövrlərin qarşılıqlı əlaqəsini, müxtəlif sənətkarların yaradıcılığını birləşdirən ideyaları, ədəbi prosesin inkişafındakı varisliyi aydınlaşdıran icmal mövzuları məktəb ədəbiyyat

kursunun tamlığını, bütövlüyünü təmin edən vasitə yerində çıxış edir.

İcmal mövzular, həmçinin monoqrafik mövzuların başa düşülməsi və öyrənilməsi üçün zəmin olur.

Deməli, ədəbiyyatın tarixi-ədəbi əsasda öyrənilməsi yuxarı siniflərdə (X və XI siniflərdə) icmal mövzuların tədrisi vacibdir.

İcmal mövzular məzmunca fərqlənirlər. Məhz buna görə də metodik ədəbiyyatda icmal mövzuların müxtəlif tipləri göstərilir. Bu tiplərin adlandırılmasında da müxtəliflik müşahidə olunur. Onlardan daha çox yayılanı aşağıdakılardır: giriş-icmallar, əsl icmal mövzular, yazıçının yaradıcılığının icmal (xülasə) şəklində öyrənilməsi.

Bunları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Yuxarı siniflərin proqramları "Giriş" adlanan icmallarla başlanır. Onların qarşısında konkret məqsəd dayanır. Məsələn, X sinfin proqramında həmin mövzu bu sinifdə ədəbiyyatın öyrənilməsinin başlıca istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, şifahi və yazılı ədəbiyyatın özəlliklərini, qarşılıqlı əlaqələrini açıqlamaq, döğmə ədəbiyyatımızı dünya bədii fikrinin tərkib hissəsi kimi səciyyələndirmək, ədəbiyyatşünaslıq elminin mahiyyəti, sahələri barədə təsəvvür yaratmaq məqsədini güdür.

XI sinfin proqramının giriş-icmalı isə Azərbaycan ədəbiyyatının varislik

əsasında keçdiyi inkişaf yolunu, onun müxtəlif tarixi dövrlərdə qazandığı keyfiyyətləri aydınlaşdırmağı bir vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur.

Hər iki sinfin giriş-icmalı həmin siniflərdə tədris olunan ədəbiyyatın başa düşülməsi üçün zəmin rolunu oynayır.

Əsl icmal mövzular adlanan ikinci tip icmallar mahiyyətcə birinci tipə (giriş-icmallara) bənzərsə də, fərqli cəhətləri də az deyildir. Bu icmalların qarşısında duran başlıca vəzifə müəyyən dövrün tarixi, ədəbi və mədəni həyatı barədə dolğun təsəvvür yaratmaqdır. Dövrün sosial-siyasi vəziyyətinin aydınlaşdırılmasına bu icmallarda xüsusi diqqət yetirilir. Bu, həmin dövrdə yaranan ədəbiyyatın ideya istiqamətinin başa düşülməsinə əhəmiyyətli təsir edir. Lakin tarixi fakt və hadisələrin sadalanmasına və şərhinə aludə olmaq səmərəli nəticə vermir. Unudulmamalıdır ki, icmal mövzularında başlıca məqsəd ədəbiyyatın mahiyyətinin, ideyasının, tarixi dönmə münasibətinin aydınlaşdırılması olmalıdır. Elə buna görə də tarixi fakt və hadisələrdən danışırkən dövrün ifadəçisi olan sənət əsərlərini (bədi əsər, musiqi parçası, rəssamlıq nümunəsi və s.) nümayiş etdirmək faydalıdır. Ən başlıcası tarixi fakt və hadisələrin mahiyyətinin ədəbiyyatın vasitəsilə açıqlanmasıdır. Məsələn, XX yüzilliyin əvvəllərində elm və təhsillə əlaqədar Azərbaycandakı vəziyyəti, mübahisə və münaqişələri, fərqli mövqeləri Ömər Faiq Nəmanzadənin, Əli Nəzminin (icmal mövzularına daxil edilmişlər) əsərlərində şərh əsasında açıqlamaq daha faydalıdır. Yaxud həmin dövrün mühüm tarixi hadisələrinə "Molla Nəsrəddin" jurnalının münasibəti baxımından aydınlıq gətirmək həm maraqlı olar, həm də

səmərəli. Deməli, belə məqamlarda tarixi və ədəbi hadisələri bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə təqdim etmək faydasızdır. Onlar tamın hissələri kimi özünü göstərməli, bir vahid halda çatdırılmalı və qavranılmalıdır.

Bu tip icmallar, adətən, ədəbiyyat tarixinin müxtəlif dövrlərini əhatə edir. Və hər birinin qarşısında konkret məqsəd dayanır: aid olduğu dövrün ədəbiyyatının səciyyəsi haqqında təsəvvür yaratmaq... Bütövlükdə isə bu icmallar ədəbiyyatımızın inkişafını, keçdiyi tarixi yolu anlamağa kömək edir. Bu tip icmallarda xeyli sənətkarın adı göstərilir, başlıca əsərlərinin adı çəkilir. Üstəlik çoxlu tarixi-ədəbi faktlar sadalanır. Bütün bunlar təlim prosesində ciddi çətinliklərin meydana çıxmasına səbəb olur. Vaxt qıtlığı, materialın geniş və mürəkkəb olması metodist alimləri həmişə düşündürmüş, bu qəbildən mövzuların tədrisinin optimal variantlarının müəyyənləşdirilməsi üçün axtarışlara sövq etmişdir. İcmallardan birinə – "Ən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı. Birinci mərhələ: XX əsrin 10-cu illərinin sonlarından 50-ci illərə qədər" nəzər salaq. XI sinifdə tədris olunan bu mövzuda çoxlu fakt, zəngin məlumat əksini tapmışdır. Həmin dövrdə yaranan poeziyanın, nəsr və dramaturgiyanın başlıca mövzuları, onlarla sənətkarın adı çəkilmişdir. Pedaqoji ədəbiyyatda, haqlı olaraq göstərilir ki, mövzunun öyrənilməsinə həsr edilən dərslərdə adları çəkilən sənətkarların hamısı haqqında danışmaq, onların ən mühüm əsərlərini nəzərdən keçirmək mümkün olmur. Buna görə də hər ədəbi növə məxsus elə əsər seçilməli və üzərində dayanılmalıdır ki, həmin dövrün ədəbiyyatının səciyyəvi xüsusiyyətləri barədə dolğun təsəvvür yaratsın.

Məsələn, bu dövrün nəsi barədə təsəvvür yaradılarkən iki əsərin (S.Rəhimovun "Şamo", M.Hüseynin "Yeraltı çaylar dənizə axır") üzərində dayanıla bilər. Əlbəttə, müəllim fərqli seçim də edə bilər. Bütün hallarda müəllim çalışmalıdır ki, dövrün ümumi ədəbi mənzərəsini şagirdlərin gözlərinin qarşısında canlandırsın.

İcmal mövzuların tədrisində reallaşdırılan bu məsələlər sonra – monoqrafik mövzuların tədrisində dəqiqləşdirilib və zənginləşdirilir.

Yazıçının yaradıcılığının icmal (xülasə) şəklində öyrənilməsinə özündə əks etdirən üçüncü tip icmal mövzuların tədrisi özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Bu tip icmallarda dövrün sosial-siyasi vəziyyəti, ədəbi-mədəni mənzərəsi müəyyən qədər canlandırılrsa da, başlıca yeri bir neçə sənətkar haqqında verilən məlumat tutur. Başqa sözlə, bu tip icmallarda başlıca məqsəd haqqında məlumat verilən sənətkarların yaradıcılığı ilə şagirdləri tanış etməkdir. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, vaxt məhdudluğu icmal materiallarında adları xatırladılan sənətkarları şagirdlərə ətraflı tanıtmaya imkan vermir. Belə mövzuların tədrisində müşahidə olunan başlıca nöqsan adı çəkilən sənətkarların əsərlərinin mütləq edilməməsidir. Deməli, şagirdlər bədii əsərlər barədə icmal mövzularında verilmiş məlumat əsasında danışmaqla kifayətlənirlər. Sual yaranır: İcmal mövzularında adı çəkilən bədii əsərlərin hamısını oxutmaq lazımdır mı? Bu, mümkün olmadığı kimi vacib də deyildir. Lakin şagirdlərin həmin bədii əsərlərlə, ümumiyyətlə tanış olmalarına haq qazandırmaq olmaz. Fərqli yollardan istifadə etməklə bu məsələnin səmərəli həllinə nail olmaq mümkündür. İcmal mövzularında adı çəkilən sənətkarlara münasibətdə birinci vəzifə onların

şəxsiyyətinə maraq oymağıdır. Bu, həmin sənətkarların yaradıcılığına marağın yaranmasına və beləliklə də şagirdlərdə müstəqil mütləqə həvəsinin baş qaldırmasına səbəb olur. İkinci vəzifə həmin sənətkarların yaradıcılığının ədəbiyyatımızda yerinin, əhəmiyyətinin aşkara çıxarılmasıdır. Ədəbiyyatımızın, bədii fikir tariximizin zənginləşməsində bu və ya digər sənətkarın ən qiymətli, ən mühüm olan töhfəsinin müəyyənləşdirilib mənimsədilməsi icmal mövzuların tədrisində diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bu deyilənlərin reallaşdırılması barədə təsəvvürün konkretləşməsi məqsədi ilə X sinifdə tədris olunan "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı" icmal mövzusunun tədrisi ilə bağlı mühüm məqamlara nəzər salaq. Mövzunun tədrisinə üç saat ayrılmışdır. Məlumdur ki, bu saatlar üzrə planlaşdırma müxtəlif cür aparılır. Məktəb təcrübəsində daha çox, aşağıdakı variant üzərində dayanılır.

Birinci saat: XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrün sosial-siyasi, ədəbi-mədəni mənzərəsi.

İkinci saat: A.Bakıxanov və M.Ş.Vəzəhin yaradıcılığının başlıca istiqamətləri.

Üçüncü saat: İ.Qutqaşınlı, X. Natəvan və N. Vəzirovun yaradıcılıq yolu.

Birinci dərş saatında həyata keçirilən işlər ikinci tip icmal mövzularının tədrisində yerinə yetirilən işlərdən (bu barədə yuxarıda, yığcam da olsa, danışıldı) fərqlənir. İkinci və üçüncü dərş saatlarının özəllikləri çoxdur. Artıq qeyd olunduğu kimi, ilk növbədə, adı çəkilən sənətkarların şəxsiyyətinə şagird marağının yaranmasına nail olmaq faydalıdır. Məsələn, şagirdlərin diqqətinin A.Bakıxanovun dərşin bilikli alim olmasına cəlb edilməsi, müxtəlif elm sahələrinə aid əsərlərindən nümunələrin gətirilməsi

əyləlidir. Eləcə də ciddi ehtiyacı nəzərə alaraq dərşlik kimi hazırladığı "Nəsihətlər" əsərinin xatırladılması, nəsihətlərdən nümunələrin səsləndirilməsi sənətkarın şəxsiyyətinə böyük marağın yaranmasına səbəb ola bilər.

Mənbələrdən bu da məlumdur ki, A.Bakıxanov nəciyyəti, yüksək mədəniyyəti ilə insanların böyük hörmətini və rəğbətini qazanmışdır. Bunu təsdiq edən bir neçə faktın yada salınması da məqsəduyğundur.

Dərşlikdə A.Bakıxanovun iki əsərinin – "Miratül-cəmal" və "Mişkətül-ənvər" əsərlərinin üzərində dayanılmışdır. Sual yaranır: Bu əsərlər barədə necə, hansı həcmdə məlumat mənimsədilməlidir? Bu əsərlər şagirdlərin yaddaşında hansı cəhətlərinə görə yaşamalır? Həmin nümunələr məktəblilərdə hansı hiss və düşüncənin yaranmasına səbəb olmalıdır?

Hər iki əsər haqqında yığcam giriş sözüündən sonra səciyyəvi parçaların oxusu həyata keçirilə bilər. Məsələn, "Miratül-cəmal"ın "Xəyalın uçuşunda" hissəsindən seçilmiş parçaların sinifdə oxunması və məzmunu ilə bağlı yığcam müəlliminin aparılması faydalıdır. Bu, avtobiografik səciyyəvi "Miratül-cəmal"da ifadə olunmuş yüksək vətənpərvərlik hissəsinin başa düşülməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Müəllimin fəlsəfi düşüncələrinə daha çox yer verilən "Mişkətül-ənvər" Nizaminin "Sirlər xəzinəsi"ni xatırladır. Məsnəvi kimi dəyərləndirilən bu əsərdə qaldırılan problemlər geniş və əhatəlidir. A.Bakıxanov həkimdar və xalq, dövlətin ədalətlə idarə edilməsinin əhəmiyyəti kimi məsələlərin şərhinə önmə vermiş, əsərə daxil etdiyi təmsil və mənzum hekayələrinə nəsihətamiz fikirlərini əks etdirmiş, müşahidə etdiyi ictimai eyiblərin tənqidini vermişdir.

Əsərdən seçilmiş səciyyəvi parçaların sinifdə oxusunu və müzakirəsini təşkil etməklə müəllimin mövqeyi barədə təsəvvür yaratmaq olar. Müəllim sinfin maraq və istəyini nəzərə alaraq əsərdən parçalar seçə bilər. Əsərdəki "Kəndlinin şaha töhfə aparması", "Hind nağılı", "Şahın bir şəxsi döydürməsi" hekayələri müəllimin dövlətin idarə olunması, hökmdar və xalq haqqında baxışlarını parlaq əks etdirən maraqlı nümunələrdir. Onlardan parçaların sinifdə oxunması və müzakirəsi qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olunmasına imkan yaradır.

Metodik ədəbiyyatda icmal mövzularının tədrisində istifadə olunan metod və priyomlar barədə ətraflı danışılmışdır. Əsasən, mühazirəyə üstünlük verilmiş, lakin onun digər təlim metodları ilə uzlaşdırılması, fərqli iş növlərinin tətbiqi vacib sayılmışdır. Məsələn, müəllim və şagirdin fəaliyyətini uzlaşdırən belə bir maraqlı iş forması təklif edilmişdir: müəllim mühazirəni müəyyən məqamlarda dayandırır, əvvəlcədən hazırlanmış şagirdlər müəllimin adını çəkdiyi əsərlər barədə məlumat verirlər. Yaxud icmal dərşlərində şagirdlərin bədii nağıletməsinə, oxu ustalarının lent yazılarının səsləndirilməsinə və s. yer verilməsi tövsiyə olunur.

Əlbəttə, məktəb təcrübəsində fərqli yanaşmaların olduğunu da unutmamaq olmur.

Ədəbiyyat fənn kurikulumunun tətbiqi icmal mövzularına fərqli yanaşmanın ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, V-IX siniflərin dərşliklərində giriş-icmallarla yanaşı, fərqli həcmdə olsa da, bolmələr üzrə də icmalların əks olduğunu müşahidə edirik. Metodika elmi bu yeni yanaşmanın mahiyyətini və məktəb təcrübəsini mükəmməl öyrənməklə icmal materiallarının tədrisi ilə bağlı əsaslandırılmış tövsiyələrini işləyib hazırlamalıdır.

ŞAĞIRDLƏRİN İDRAK FƏALLIĞINI POZİTİV İSTİQAMƏTƏ YÖNLƏNDİRƏN DƏRS SİTUASİYALARININ YARADILMASINDA YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ

Şəhla MİRZƏYEVA,

**Bakı şəhərindəki 30 nömrəli orta məktəbin müəllimi,
"İlin ən yaxşı müəllimi" respublika müsabiqəsinin qalibi**

Açar sözlər: Müasir dərs, idrak fəaliyyəti, dərs situasiyaları, təlim texnologiyaları.

İllərin sorağında hafizə laylası ilə uyumuş məktəbin üfqləri təfəkkür və təxəyyül şüaları ilə bəzəndi. Şagirdə, müəllimə, təhsilə, məktəbə əsrin köklü paradıqmaları ilə yeni münasibət formalaşdı. Beləliklə, Azərbaycanda yeni pedaqoji təfəkkür təşəkkül tapdı

Yeni pedaqoji təfəkkür klassik pedaqogikanın deyil, "köhnə" pedaqoji təfəkkürün durğunluq illəri pedaqogikasının və ya ənənəvi didaktikanın alternativini kimi bərqərar olmuşdur. Klassik pedaqogika yeni pedaqoji təfəkkürün əsas qaynaqlarından birini təşkil edir. Yenilikçi alimlər və müəllimlər klassik pedaqogikanı müasir ölçülərlə oxuyur, onun zamanla səsləşən işıqlı ideyalarına arxalanırlar.

Çoxcəhətli elmi axtarışlar, xüsusilə təhsilin sosiologiyası, yaş və pedaqoji psixologiya, məktəbəqədər və məktəb pedaqogikası sahəsində aparılan maraqlı tədqiqatlar, qabaqcıl müəllimlərin bən-zərsiz eksperimentləri yeni pedaqoji təfəkkürün köklü qaynaqları oldu.

Yeni pedaqoji təfəkkürün inkişafında şərti surətdə iki mərhələni fərqləndirmək olar. Birinci mərhələdə ənənəvi didaktik sistemin elmi-tənqidi təhlili axarında dərsin optimallaşdırılması başlı-

ca psixoloji və pedaqoji problem kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Ənənəvi dərsin alternativini kimi müasir dərs anlamı da bu mərhələdə yaranmışdır.

Müasir dərs haqqında təsəvvürlərin formalaşması yeni pedaqoji təfəkkürün bərqərar olmasında həlledici əhəmiyyətə malik olmuşdur. Onun başlıca ölçüləri öz əksini, ilk növbədə müasir dərs konsepsiyasında tapır.

Ənənəvi pedaqoji sistemlə yeni pedaqoji təfəkkür arasında, necə deyərlər, ölüm-dirim mübarizəsi elə dərs məkanında gedirdi: 60-cı illərin ikinci yarısında ənənəvi dərsdən danışılırdı və onun alternativini kimi müasir dərs anlamı formalaşdı. 1970-ci ildə akademik M.Mehdizadənin "Müasir dərs haqqında" məşhur məruzəsinin cazibə qüvvəsi önəmli oldu. 1970-ci ildən 2000-ci ilə qədərki 30 illik bir müddətdə Azərbaycan pedaqoji tezaurusunda ən işlək sözlənləşlərdən biri məhz "müasir dərs" söz-anlayışı olub (1,60).

"Müasir dərs" anlamında "müasir" sözünün özünəməxsus evristik mənası var. "Müasir dərs" "bu günkü dərs" demək deyil. Zamanın uğurlarına söykənən dərsə müasir dərs deyilir.

Müəllim dərsdə həmişə bir psixoloji

zərurətlə qarşılaşır: proqram materiallarını öyrətmək üçün ilk növbədə şagirdlərin idrak fəaliyyətini gücləndirmək.

Məktəb və pedaqoji fikir tarixini nəzərdən keçirəndə bu, ən çox diqqətə cəlb edən bir cəhətdir. Bu problem nəinki müasir dövrdə, məktəbin yarandığı gündən aktual olmuşdur, müəllimlər necə olursa olsun şagirdin məhz təlim motivlərini aktivləşdirməyə ciddi-cəhdlə səy göstərmiş və bu yolla da onun qəlbində elm odunu nurlandırməyə çalışmışlar.

Dövrün elm korifeyləri-müdrük pedaqoqlar da öz axtarışlarında bu və ya digər dərəcədə şagirdlərin təlim motivləri problemi ilə daim maraqlanmışlar. Təlim motivlərinin iki növü: idrak motivləri və sosial motivlər müəyyənləşdirilib.

İdrak motivləri üçün başlıca cəhət aşağıdakılardan ibarətdir: şagirdin bütün səyi bilavasitə tədris fənninin məzmununa yönəlir. O, yeni bilikləri – faktları, hadisələri, qanunauyğunluqları yaxşı öyrənməyə çalışır, müəllimə sual verir, məsələni həll etmək üçün müxtəlif üsullar axtarır, onları müqayisə edir, bilikləri müstəqil şəkildə əldə etmək yolları ilə maraqlanır, özünütəhsillə məşğul olur.

Əgər təlim prosesində şagirdin fəallığı başqa adamlarla münasibət sahəsinə yönəlsə, bu zaman sosial motivləri fərqləndirirlər. Bu barədə L.S.Viqotskinin qeyd etdiyi kimi, məsələ ondan ibarətdir ki, uşağın yaşlıları ilə onunla sinifdə davranış və rəftarına verilən qiymətin fərqi nə varması dərs prosesini sosial situasiyaya çevirir.

Təlim situasiyası isə psixoloji qanunauyğunluqdan kənarında mövcud olmadığı üçün həmin situasiyanın həm pedaqoji, həm də psixoloji cəhətləri

diqqət mərkəzində olmalıdır. Çünki dərs prosesi adi situasiyalardan fərqli şəkildə özünü göstərir. Doğrudur, təlim situasiyalarını bütünlüklə psixolojiləşdirmək, eləcə də didaktik elementlərin domunatlığına birtərəfli qaydada şərait yaratmaq olmaz. Quru "intellektualizm" və "hisslərin astenikliyi" təhsilə heç zaman fayda verməyib.

Qeyd edək ki, dərs prosesində şagird bu və ya digər situasiyaya, başlıca olaraq təlim situasiyasına düşür. B.Q. Ananyev göstərir ki, müəllim şagirdləri onların intellektini fəallaşdıran, hisslərini stenikləşdirən, iradələrini səfərbər edən situasiyaya və ya şəraitə salır. Lakin bunun başqa variantı da ola bilər. Elə nümunələr və mənfi situasiyalar mövcuddur ki, həmin situasiyalarda müəllim özünün qeyri-peşəkarklığı və ya səriştəsizliyi ilə dərsdə şagirdlərin əqli fəaliyyətini sıxışdırır, onlara inamsızlıq aşılayır, ünsiyyətdə qorxu və şəxsi natamamlıq hissi formalaşır.

Bəs onda hansı situasiyalara üstünlük vermək lazımdır? Daha doğrusu, hansı təlim situasiyaları şagirdlərin dərsdə şəxsi intellektual fəallığının inkişafı və özünü gerçəkləşdirməsi üçün pozitiv hesab edilə bilər? Qoyulmuş suala birmənalı cavab vermək olduqca çətindir. Çünki müxtəlif təhsil sistemlərində təhsil situasiyaları arasında müxtəlif fərqlər özünü göstərməkdədir. Lakin bununla belə məqbul hesab edilən və şagirdlərin idrak fəallığını pozitiv istiqamətdə təmin edən bir sıra situasiyalar vardır. Onlar istənilən təhsil sistemi üçün məqbul sayılır. Ayrı-ayrı psixoloji və pedaqoji mənbələrdə onları aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar:

1. Dərsin "optimist başlanğıc"

situasiyası.

2. Problemlə situasiya.
3. Seçim situasiyası.
4. Müvəffəqiyyət situasiyası.
5. İntellektual gərginlik situasiyası.

1. DƏRSİN "OPTİMİST BAŞLANGIÇ" SİTUASIYASI

Bu situasiyanı yaratmaq üçün son vaxtlar təhsilimizdə tətbiq olunan qeyri-standart dərslərdən istifadə etmək olar. Təlimin təşkili formalarından biri də qeyri-standart dərslərdir. Belə dərslər mahiyyət etibarilə standart struktura malik olmurlar. Başqa sözlə, qeyri-standart dərslər strukturu olmayan improvizə edilmiş tədris məşğələləridir (dərs-ekskursiya, dərs-oyun, dərs-konfrans, kompüter-dərs, dərs-nağıl, dərs-yarış, dərs-kosmos və s.). Bu tədris məşğələlərinin yaranması təhsilin demokratik əsasında qurulmasının nəticəsidir. Dünyada humanist pedaqogikanın yaradıcısı kimi tanınan Rusiya Elmlər Akademiyasının akademiki, psixologiya elmləri doktoru, professor Ş. Amonaşvili ötən il dekabrın əvvəllərində Bakıda olarkən paytaxtımızın məktəbliləri ilə belə dərslər təşkil edib. Konkret təlim standartlarının reallaşmasına yönəlmiş bu dərs nümunələrinin hər birinin ayrılıqda xüsusi təlim məqsədlərinin həyata keçirilməsinə xidmət edir. İnformasiyaların çoxaldığı, uşaqların məlumatının artdığı hazırkı şəraitdə dərsləri daha mütəhərrik və dinamik şəkildə qurmaq, onu maraqlı fəaliyyət obyektinə çevirmək tələb olunur. Bu baxımdan qeyri-standart dərslərin imkanları böyükdür. Belə dərslərdə müəllim daha yaradıcı və daha sərbəstdir. Məhz qeyri-standart dərslərdə müəllim dərslərin optimist başlanğıcı üçün müxtəlif

oyunlardan istifadə edə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, emosional vəziyyətin pozitivliyi və ya neqativliyi şagirdin dərk etmə və mənimsəmə qabiliyyətinə hərtərəfli təsir göstərir.

Beləliklə, sizin qarşınızda ya orta, ya yuxarı siniflərin və ya bir-birləri ilə tanış olmayan gənclərin qrupları var. Əgər onlarla gələcəkdə ünsiyyətdə olmağınız və ya hansısa fəaliyyət dairəsində yaxşı nəticə əldə etməyiniz lazımdırsa, gərək gərginliyi və pərtliyi aradan götürüb, inam atmosferi yaradasınız.

Başlanğıc üçün yaxşıca tanış olmaq mühümdür, çünki bu, gələcək əlaqələr üçün əsaslı mərhələdir.

Şəxsiyyətin formulu

Oyun kreativ (yuxarı sinif şagirdləri, gənclər və s.) qruplar üçün daha yaxşıdır. Hər iştirakçı onun şəxsiyyətini əks etdirən formul icad etməlidir. (xasiyyət cizgiləri, maraqları, xobbiləri, istedadı). Çox vaxt riyazi işarələrdən istifadə olunur. Məsələn: Emilya = avantürizm + həyatsevərlik + tənbellik. Bu formullar kimya formullarına da bənzəyə bilər.

Bu tapşırığı yerinə yetirəndən sonra iştirakçılar icad etdikləri formul haqqında məruzə ilə "elmi konfransda" dinləyicilər qarşısında çıxış etməlidirlər. Çıxışlar müxtəlif ola bilər: formulu lövhədə yazıb onun haqqında danışmaq olar, vəzəqə yazıb sinədən asmaq olar, sərbəst hərəkət edərək söhbət etmək olar. Aparıcı eşitdikləri haqqında müsbət nəticələr çıxarmalıdır: əgər xasiyyət cizgiləri təkrarlanırsa, deməli: "bizi çox şey birləşdirir", - fərqləndirərsə, hər kəsin fərdiliyi haqqında danışmaq olar və s. Müddəti 10-15

dəqiqədir.

Qar topası

"Qar topası" da çox sadə oyundur. Daha şən olsun deyə yumşaq, qəşəng oyunağı qar topası kimi götürün. Özünüzdən başlamaq daha yaxşıdır. Siz öz adınızı deyirsiniz və adın ilk hərfi ilə başlayan xasiyyətinizin bir cizgisini qeyd edirsiniz. Məsələn: "Səbinə-səbirli". Oyunaq dövr edir və hər kəs əvvəlkilərin, sonra isə öz adını və xasiyyət cizgilərini qeyd edir. Bu oyunu aparıcı özü bitirir ki, sonuncu oyuncu bu yaddaş yoxlamasında pərt olmasın. Oyunun mənfi cəhəti odur ki, böyük və utancaq qrup üçün darıxdırıcı və maraqsız olur. Oyunun müddəti 5-10 dəqiqədir. Və s.

2. PROBLEMLİ SİTUASIYA

Məlumdur ki, təfəkkür, düşüncə olmayan yerdə müstəqil fikir söyləmək olmaz. Ancaq problem yoxdursa, deməli, orda təfəkkürün fəallığı da yoxdur. Məhz problemlə situasiyada təfəkkür aktivləşir. Problemlə təlimin elementləri yalnız şagirdlərin idraki imkanlarını genişləndirmir, onların fəallığını və yaradıcılığını təmin etmir, həm də onlarda müstəqillik hissi formalaşdırır, möhkəmləndirir, şəxsiyyətini inkişaf etdirir, özünə inam yaradır. Belə situasiyanı yaratmaq üçün fəal təlim metodlarından, Anlayışların çıxarılması üsulundan, BİBÖ, Beyin həmləsi, İKT -nin imkanlarından və s.-dən istifadə etmək olar.

BİBÖ – Bilirəm, İstəyirəm bilim, Öyrəndim

BİBÖ aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılır:

• Problem müəllim tərəfindən elan edilir.

• Müəllim lövhədə 3 sütundan ibarət cədvəl qurur və aşağıdakı bölmələri qeyd edir: – Bilirəm/İstəyirəm bilim/Öyrəndim

• Şagirdlər problemlə bağlı bildiklərini söyləyir və cavablar birinci sütunda qeyd olunur.

• Həmin məsələ ilə bağlı bilmək istədikləri isə ikinci sütunda yazılır.

• Dərslərin sonunda bir daha həmin cədvələ diqqət yetirilir və mövzu ilə bağlı öyrəndikləri üçüncü sütunda qeyd edilir.

Qeyd etmək ki, bu üsuldan digər dərslər situasiyalarının təşkilində də istifadə etmək olar.

3. SEÇİM SİTUASIYASI

Belə bir situasiyanın təlim prosesində yaradılması şagirdlərdə təşəbbüskarlığı və fərdiyyəti təzahür etdirməyə şərait yaradır. Onlarda arqumentləşdirmə qabiliyyəti, öz rəyinin üstündə düşünmək cəhdini möhkəmləndirir, hadisələrə öz münasibətini, öz yanaşma tərzini və onun dərk olunmasını diktə edir. Adətən, bu cür situasiyanı səciyyələndirən tipik sual aşağıdakı kimi olur: "Deyiləni nə ilə sübut edərsən?"

Bu situasiyanı yaratmaq üçün fəal təlim metodlarından Akvarium ən optimal üsuldur.

"Akvarium"un keçirilməsinin 1-ci variantı:

Şagirdlərin köməyi ilə diskussiya aparmaq qaydaları (məsələn, reqlamentə əməl etmək, bir-birinin sözünü kəsmə -mək və s.) müəyyən edilir. Şagirdlər 2 qrupa bölünür. Bir qrup dairənin daxiliindəki stullarda əyləşərək müəllimin təklif etdiyi problemi müzakirə edir. Dairədən kənardakı stullarda əyləşmiş digər qrup isə diskussiyanın müəyyən

edilmiş qaydalara uyğun aparıldığını müşahidə edir.

Müəyyən olunmuş mövzu üzrə birinci qrup diskussiya aparır. 15-20 dəqiqədən sonra diskussiya dayandırılır, "xarici dairənin" iştirakçıları diskussiyanın gedişini qiymətləndirir və qruplar yerini dəyişərək bu və ya digər problemin müzakirəsini davam etdirirlər.

"Akvarium" un keçirilməsinin 2-ci variantı:

"Daxili dairənin" iştirakçıları müəllimin təklif etdiyi problemi müzakirə edir və birinci variantdan fərqli olaraq iştirakçılar bu zaman yalnız problemin "lehinə" olan dəlilləri söyləyirlər.

Digər qrupun üzvləri xarici dairədə stullarda əyləşirlər, dəlilləri dinləyir, yazıya alır, təhlil edir, öz əks dəlillərini hazırlayırlar. 15-20 dəqiqədən sonra diskussiya dayandırılır, xarici və daxili dairədən olan şagirdlər öz yerlərini dəyişirlər. Onlar əvvəlki iştirakçıların dəlillərini təkzib etmək üçün diskussiya aparırlar.

Burada qrupların vahid fikrə gəlməsi önəmli deyil. Gördüyümüz kimi, bu üsul məntiqi, tənqidi tənqiddən inkişafına xidmət edir, öyrənməni daha maraqlı və əyləncəli edir. İntegrativ dərslər üçün isə mən deyərdim ki, çox uyğun bir metoddur.

4. MÜVƏFFƏQİYYƏT SİTUASIYASI

Müvəffəqiyyət situasiyası adətən uşaqlara müvəffəqiyyət kateqoriyaları ilə düşüncəni öyrədir. Yəni istənilən məsələyə və problemə "Bu, mənə alınmayacaq? "mövqeyindən deyil, "Baxaq, sınaqdan keçirək, yəqin ki, alınacaq"

mövqeyindən yanaşmağa imkan yaradır.

Bu situasiyanı yaratmaq üçün fəal təlim metodlarından Proqnozlaşdırma istifadə etmək olar.

Yaradıcılığa yönəldilmiş texnikalar içərisində Proqnozlaşdırma çox maraqlıdır. Hər bir ədəbiyyat müəllimi bu üsuldən asanlıqla istifadə edə bilər. Şagirdlərə bədii əsərdən bir parça təqdim edilir və onlara təklif olunur ki, əhvalatı öz variantları əsasında davam etdirsinlər. Bunun üçün aşağıdakı suallardan istifadə edilə bilər: -Siz necə fikirləşirsiniz, sonra nə olacaq? Bu situasiya necə sona çatacaq? və s.

Bu metod şagirdlərdə təxəyyülün inkişafı üçün də çox faydalıdır.

Bəs təxəyyül nədir? Təxəyyül keçmiş qavrayış materiallarının yenidən işlənməsi əsasında yeni surətlərin yaradılmasından ibarət olan idrak prosesidir. Məktəblilərin təlim fəaliyyətində təxəyyülün xüsusi rolu vardır. Şagirdlərin idrak fəaliyyəti, xüsusilə tənqiddən və hissələrin qarşılıqlı əlaqəsi təxəyyülün inkişaf səviyyəsindən asılıdır. (1, 175)

Amerika psixoloqu Y. Qlasser haqlı olaraq yazır ki, məktəbdə əksər şagirdlər müvəffəqiyyətsizlik sindromundan əziyyət çəkirlər. Bu sindromun təsirindən şagirdlər keçmiş müvəffəqiyyətsizliklərin kəmiyyətindən, mənşəyindən, mədəni səviyyəsindən, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq şəxsiyyət kimi inkişaf edə bilmirlər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir şagird müvəffəqiyyətli təlim-idrak fəaliyyəti əldə etməlidir. Bunun üçün ələ tapşırıqlar seçmək və hazırlamaq lazımdır ki, şagird onu maksimum müvəffəqiyyətlə həll edə bilsin, ancaq bununla belə dərstdə müəyyən gərginlik də hiss

edilməlidir. Bu məqamda L.S. Viqotskinin fikirlərini qeyd etmək yerinə düşər. O bildirirdi ki, təlim məzmununa görə inkişafdan qabaqda getməlidir. Əks halda o, intellektə heç nə verə bilməz. Bununla belə o, "inkişafın yaxın zonasının" sərhədlərini keçməməlidir. Əgər təlim "inkişafın yaxın zonasını" keçərsə, uşaq sadəcə olaraq yeni materialı mənimsəyə bilməz.

5.İNTELLEKTUAL GƏRGİNLİK SİTUASIYASI

K.D.Uşinski göstərirdi ki, arzu etmək asan və xoşagəlməli olsa da, fikirləşmək olduqca çətinidir. Məhz buna görə də müvəffəqiyyət situasiyası özündə intellektual gərginlik elementlərini, intellektual gərginlik situasiyası isə müvəffəqiyyət elementlərini özündə ehtiva etməlidir. Gərgin və davamlı əqli fəaliyyətin sayəsində qazanılmış müvəffəqiyyət əsl xoşbəxtlik və sevinc gətirir. Bu situasiyanı yaratmaq üçün Beyin həmləsi, Sinektika, Ziqzaq üsullərindən istifadə etmək olar.

Beyin həmləsi metodu əqli hücum da adlandırılır. Bu metod 1953-cü ildə Amerika psixoloqu A.Osborn tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu metodu tətbiq etməkdə məqsəd təhsil alanın tənqiddən inkişaf etdirmək, problemə yaradıcı yanaşmaqdır. Bu metodla keçirilən dərstdə şagird sərbəstlik verilir, onlar öz fikirlərini sərbəst ifadə edirlər. Onlarda özünə inam hissi yaranır, özünü təsdiq formalaşır, meydana çıxan problem uşaqları düşüncəyə vadar edir. Təlim prosesində beyin həmləsindən istifadə etdikdə aşağıdakı şərtlərə əməl olunmalıdır. İlk növbədə beyin həmləsi "generator" tərəfindən aparılmalıdır. Vaxta riayət

edilməlidir. Beyin həmləsi zamanı tənqiddən qəti qadağandır. Hər kəs öz fikrini sərbəst ifadə edə bilər, onun fikri tənqiddən olunmamalı, ona hörmətlə yanaşılmalıdır. Həmlədə iştirak edənlər arasında müsbət münasibət qurulmalıdır. Sonrakı mərhələdə ideyaların ekspertizası aparılır. Bu zaman bütün ideyalar nəzərdən keçirilir.

Bu metodda əsasən iş forması böyük və kiçik qruplarla iş şəklinə aparılır. Vaxt 10-15 dəqiqə nəzərdə tutulur. Bu metodun tətbiqində bir sıra problemlər yarana bilər. Məs: vaxt 10-15 dəqiqə nəzərdə tutulmasına baxmayaraq uzana bilər. Şagirdlər mövzu ilə bağlı az məlumatla malik ola bilər.

Sinektika metodu prosesində şagirdlərdə məntiqi tənqiddən, yaradıcı təxəyyül sürətlə inkişaf etdirilir, mənimsəmə prosesi qüvvətlənir və öyrənilən bilik uzun müddət unudulmur.

Bu metodun alqoritmi aşağıdakı kimidir:

1. Problemin qoyuluşu;
2. Problemin təhlili və məlumatla yaxınlaşma;
3. Problemin dərk edilməsi;
4. Problemi həll etmək üçün müxtəlif fikirlər və analogiyaların tətbiqi;
5. Problemlə bağlı yeni ideyalar və analogiyalar;
6. Yeni ideyanın meydana gəlməsi;
7. Yeni ideyanın inkişafı və konkretləşdirilməsi. (7, s.5).

Sinektika metodundan istifadədə məqsəd cisim və proseslərin təkmilləşdirilməsi prosesində şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsidir. Başqa sözlə desək, mücərrəd tənqiddən inkişafıdır. Bu da bildiyimiz kimi, idrakın ən yüksək pillələrindən biridir. Belə ki,

idrak proseslərinin stixiyasını, bəlkə də, allı-güllü qövsi-quzeyə bənzətmək uyarlı olardı. Qövsi-quzeyin hər bir boyasında yeddi rəngin bənzərsiz çalarları həmişə bərq vurur. Fenomonoloji səpgidə təfəkkürün hər hansı bir parçasında qavrayışın da, təxəyyülün də boyaları aydın nəzərə çarpar. Təxəyyülün həyatı da təfəkkürlə və ya qavrayışla bilavasitə bağlıdır. (1, 85)

Ziqzaq üsulunun alqoritmi isə aşağıdakı kimidir.

Bu üsul mətnin məzmununun qısa müddət ərzində şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinə imkan yaradır.

•Şagirdlər dörd nəfərlik qruplara bölünür (əsas qrup). Qruplardakı şagirdlər yenidən nömrələnir. Hər qrupdakı eyni rəqəmli şagirdlərdən yeni qrup (ekspert qrupu) yaradılır.

•Öyrəniləcək mətn qrupların sayı qədər hissələrə bölünür və ekspert qruplarına verilir.

•Ekspert qrupları onlara verilən hissəni oxumalı, məzmununu qavramalı və öz əvvəlki qrupuna qayıdaraq öyrəndiyi hissəni onlara danışmalıdır.

•Müəllim informasiyanın dəqiq verildiyinə əmin olmaq üçün suallar verə bilər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, təlim prosesində həmişəlik təbiyə üsulları,

yanışma metodları və uzunmüddətli proqramlar ola bilməz. Cəmiyyət dinamikdir və təlim onun tələbləri əsasında qurulmalıdır. Bütün bunları müəllim özünüküləşdirməlidir. Təhsilin humanistləşdirilməsi və şəxsiyyətyönümlü təhsilin formalaşması yönündə görülən işlər qeyd etdiyimiz prinsiplə mövqedən kənardə həyata keçirilməməlidir. Çünki təlim situasiyalarının müasir dövrün tələbləri səviyyəsində qurulması üçün dərslərin psixopedaqoji məqamları diqqət mərkəzində olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Əlizadə. Ə.Ə., Əlizadə. H.Ə. "Əsrin meqameylləri: psixopedaqoji problemlər", I cild, Bakı, 2008.
2. Əlizadə. Ə.Ə. "Şagirdlərdə təxəyyülün inkişafı və tərbiyə edilməsi", Bakı, 1963.
3. Əliyev B., Əliyeva K., Cabbarov R. Pedaqoji psixologiya, Bakı, 2011.
4. Qasıмова L.N., Mahmudova R.M. "Pedagogika", Bakı 2013.
5. Как организовать знакомство? Педагогические заметки 21 апреля 2010 рубрика: Интересные факты | источник: shkolazhizni.ru.
6. Rzayev B. "İdrak proseslərinin fəallaşdırılması yolları", Bakı, 2003.
7. Ветохин С.С. Синектика. Презентация лекций PPT <http://www.twirpx.com/file/56110/>.
8. Выготский Л.С. Педагогическая психология, Москва, 1996.
9. Veysova Z. "Fəal/ interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait", Unisef, 2007.

BƏDİİ ƏSƏRLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ PSIXOLOJİ MƏQAMLARIN NƏZƏRƏ ALINMASI

Ülkər AZADXANZADƏ,

Şuşa Humanitar Kollecinin psixologiya müəllimi

Ədəbiyyatın tədrisi metodikasının psixologiya elmi ilə əlaqəsi pedaqoji ədəbiyyatda geniş sərh edilmiş, Azərbaycanda bu istiqamətdə ayrıca tədqiqat aparılmamışdır. Pedaqoji institut və universitetlər üçün yazılmış dərslər və dərslər vəsaitlərində bu əlaqə barədə yığcam məlumat verilməklə kifayətlənmişdir. Bu istiqamətdə müəllimlərə praktik kömək məqsədi ilə qələmə alınmış əhatəli bir məqaləyə rast gəlmək mümkün deyildir. Ədəbiyyat metodikası ilə psixologiya elminin əlaqəsi üzrə tədqiqatın aparılması, nəticələrinin çap edilərək istifadəyə verilməsi həm dərslərlərin keyfiyyətli hazırlanmasına, həm də dərslərin səmərəli təşkilinə əhəmiyyətli təsir edərdi. Belə bir araşdırmanı baza təhsili filologiya olan psixoloq, yaxud psixologiyani mükəmməl mənimsəyən metodist də apara bilər. Qüvvələrin birləşdirilməsi, birgə tədqiqatın aparılması daha səmərəli olar. Bu problem üzrə aparılan tədqiqat aşağıdakı vəzifələrin elmi əsaslarla həllinə səbəb olar:

1. Müxtəlif siniflərin dərslərləri üçün bədii nümunələrin uğurla seçilməsi və dərslərlərin yazılması.

2. Dərslərlərdə əksini tapmış sual, tapşırıq, araşdırma, layihə və s. şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun hazırlanması.

3. Ədəbiyyat fənninə şagird marağının (müxtəlif siniflər üzrə) aşkara çıxarılması, bu istiqamətdə stimullaşdırmanın elmi əsaslarla işlənilib hazırlanması.

4. Mütaliyəyə şagird marağının (müxtəlif siniflər üzrə) müəyyənləşdirilməsi və stimullaşdırmanın işlənilib hazırlanması.

Əlbəttə, problemin geniş, əhatəli araşdırılması bu göstərilən vəzifələrin həlli ilə məhdudlaşa bilməz. Müxtəlif ədəbi növ və janrdakı bədii əsərlərin qavranılma mexanizminin psixoloji yöndən açıqlanması, ədəbi qəhrəmanların xarakterindəki başlıca cəhətlərin aydınlaşdırılması, fərqli vəziyyətlərdə davranış və əməllərini nizamlayan psixoloji sövqetmənin mahiyyətinin aşkara çıxarılması və s. araşdırılmasına ciddi ehtiyac duyulan məsələlərdir.

Bu yazıda məqsədimiz bədii əsərlərin öyrənilməsinə həsr olunmuş dərslərdə apardığımız müşahidələrin, müəllimlərlə keçirdiyimiz müsahibənin nəticəsində gəldiyimiz qənaəti oxucularla bölüşməkdir. Müşahidələr, dərslərin dinlənilməsi, müəllimlərlə müsahibə daha çox Bakı şəhərindəki 18, 55, 162, 239 nömrəli orta məktəblərdə aparılmışdır.

Məlumdur ki, ədəbiyyat fənninin tədrisində bədii əsərlərin öyrənilməsi diqqət mərkəzində dayanır. Bu, fənnin qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsində bədii əsərlərin mühüm rol oynaması ilə əlaqədardır. Məhz buna görə də istər ənənəvi, istərsə də yeni yanaşmada bədii əsərlərin tədrisinə xüsusi önəm verilmişdir. Təsədüfi deyildir ki, ədəbiyyat fənni kurikulumunun üç məzmun xəttinin biri (Ədəbiyyat və həyat həqiqətləri) bütövlükdə bədii əsərlərin öyrənilməsi ilə bağlıdır. İk-

inci məzmun xəttinə (şifahi nitq) aid olan alt standartların da, demək olar ki, hamısı şifahi nitqin inkişafı üzrə işlərin bədii əsərlə bağlı aparılmasını tələb edir. Bədii əsərlərin öyrənilməsi isə bir sıra mərhələlərin həyata keçirilməsi zəminində baş tutur. Bu mərhələlərin hamısında psixoloji məqamlara diqqətin cəlb edilməsi mümkün və faydalıdır. Bu mərhələlər aşağıdakılardır:

- oxu (fərqli şəkildə həyata keçirilir);

- məzmunun mənimsənilməsi (müxtəlif iş növlərinin tətbiqi ilə yerinə yetirilir);

- təhlil (müxtəlif forma və məzmununda reallaşdırılır).

Metodik ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi, oxu, əslində, məzmunun mənimsənilməsi vasitələrindən biridir, bu yolda ilk addımdır. Lakin o, mövcud ədəbiyyatda çox vaxt müstəqil mərhələ kimi qeyd olunur. Sual yaranır: Oxu prosesində şagirdlərin diqqəti psixoloji məqamlara necə cəlb olunmalıdır? Şagirdlər bu məqamları müstəqil duya bilirlərmi?

Bədii əsərdəki gərgin psixoloji məqamlar istər beşinci, istərsə də yuxarı sinif şagirdlərinin diqqətini, elə ilk oxuda cəlb edir. Lakin mahiyyətə enmək və baş verənlərə əsaslandırılmış münasibət bildirmək müəllimin bələdəçilik fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur. Məsələn, ədəbi qəhrəmanın davranış və əməllərindəki kəskin dönüşün səbəbini oxu prosesində, yaxud oxudan sonra izah etməkdə V-VII sinif şagirdləri çox vaxt çətinlik çəkirlər. Ədəbi qəhrəmanın qarşılaşdığı gözlənilməz hadisədən sarsılaraq gərgin psixoloji hallar keçirməsi, bu vəziyyətin davranış və əməllərinə güclü təsir etməsi müəllimin istiqamətləndirici sualları əsasında müəyyən edilir. Müşahidələr göstərdi ki, ədəbi qəhrəmanın bu və

ya digər məsələ ilə bağlı yersiz ısrarının, onu fikrindən döndərməyin mümkün olmasının səbəbini şagirdlər o vaxt anlayırlar ki, həmin obrazın psixoloji durumunda baş verən dəyişiklik onlara aydın olur. Bu isə V-VII siniflərdə müəllimin yönləndirici suallarının köməyi ilə həyata keçirilir.

Beşinci siniflərdə dərslərin müşahidəsi zamanı şagirdlərin C.Londonun "Kiş haqqında hekayət" əsərinə böyük maraq göstərdikləri aydınlaşdı. Şagirdləri daha çox cəlb edən balaca qəhrəmanın yaşlarla danışıq, davranış, ədalət tərəfdarı olması idi. Cəsur ovçu kimi tanınan, həyatını qurban verməklə qəbiləni achiq təhlükəsindən xilas edən atasının ölümündən sonra anası ilə birlikdə yoxsul-luq içində ömür sürən, "qəsəbənin ən miskin daxmasında" yaşayan balaca Kiş insanların onları unutmama, qəbilə başçısının, ağsaqqalların bu kiçik ailəyə etinasız münasibəti barədə çox düşüncəli olur. Soyuyq daxmada ac qaldığı uzun qış gecələri onun üsyankar təbiətli bir insan kimi formalaşmasına səbəb olur. İnsanların onun atasının yaxşılıqlarını tez unutması kiçik qəbiləni ağrıdır, haqsızlıq və ədalətsizliyə nifrət etməyə başlayan Kişin ürəyində zəif, kimsəsiz adamlara, qocalara şafqət hissi yaranır. Çəkdikləri bütün əzab-əziyyətlərə baxmayaraq Kiş qəbilə başçısının keçirdiyi məşvərətdə hamının heyrətinə səbəb olan təmkin və ləyaqətlə etiraz səsinə qaldırır. Bu, görünməmiş, "inanılmaz bir hadisə idi! Uşağın böyüklər kimi danışması bir yana, hələ üstəlik, yaşlıların üzünə belə kəskin sözlər də deyir!"

Balaca qəhrəman – Kiş bu sözləri deməli, qəbilənin ali məclisində çıxış etməli idi. Psixoloji sarsıntıları artıq arxada qalmışdı, son dərəcə həyəcanlı, xeyli əsəbi olsa da, özünü ələ almağı bacaran ağıllı uşaq hamının onu diqqətlə dinləməsinə nail

ola bilər.

Bu obrazın başa düşülməsi, xarakterindəki başlıca cəhətlərin müəyyənləşdirilməsi və ona əsaslandırılmış münasibətin bildirilməsi uzun müddət daxilində gedən gərgin mübarizənin, keçirdiyi psixoloji durumun aydın təsəvvür edilməsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Bütün bunları əsərin oxusundan sonra anlamaq və izah etmək beşincilərə müəssər olur. Oxu prosesində və ilkin oxudan sonra şagirdlər bu obrazın davranış və əməllərində yaşına uyğun olmayan cəhətləri qeyd etsələr də, bunların səbəbini, psixoloji köklərini müəyyən edə bilmirlər. Məsələnin bu cəhəti təhlildə diqqət mərkəzinə çəkilir. Bu baxımdan həmin obrazın təhlili ilə əlaqədar dərslərdəki sual (Kişin qəbiləni idarə edənlərə qarşı çıxmasına haqq qazandırmaq olarmı? Niyə?) təsadüfi saymaq olmaz. Bu suala cavab vermək üçün yuxarıda qeyd olunanlar – Kişin keçirdiyi psixoloji gərginlik, çəkdiyi əzab-əziyyətin üsyankar, etirazçı təbiətinin formalaşmasına təsiri barədə aydın təsəvvürün olması vacibdir.

Müşahidələr göstərdi ki, oxu zamanı şagirdlərin diqqətinin ədəbi qəhrəmanın keçirdiyi psixoloji hallara cəlb edilməsi sonrakı mərhələlərdə, xüsusən təhlildə aparılan işlərin səmərəliliyinə əhəmiyyətli təsiri olur. Bu baxımdan VII, VIII siniflərin "Ədəbiyyat" dərslərində əksini tapmış mətnkənarı suallar faydalı vasitə kimi dəyərləndirilə bilər. Bu sualların böyük bir qismi oxunun həyata keçirildiyi mərhələdə şagirdlərin diqqətini əsərdə baş verən əhvalat və hadisələrin, eləcə də obrazların davranış və əməllərinin psixoloji zəmininə yönəltməyə imkan verir. Bir nümunəyə nəzər salaq. H.Cavidin "Ana" əsəri baş qəhrəmanın – Səlmə obrazının monoloqu ilə başlanır. Məlum olur ki, onun var-yox

bir oğlu var:

Ey mərhəmət kəmi, ey ulu Tanrı!

Ey yerlərin, göylərin hökmdarı!

İnayət qıl, yoq başqa bir havadar,

Yalnız varım-yoqum tək bir oğlum var.

Sonrakı misraların oxusunda şagird-oxucu ananın nigarançılıq içində olduğunu anlayır:

... Üç ay var ki, məktubunu almadım.

Üç ay var ki, taqət qalmamış bəndə,

Gözüm yollarda, intizar içində.

Ananın intizarı yüksək həddə çatmışdır, hər gecə gördüyü qanlı, dəhşətli yuxular onda qorxulu fikirlərin baş qaldırmasına səbəb olmuşdur:

Hər gecə gördüyüm qanlı rüyalar

Göstərir ki, qorxulu bir xəbər var.

Misralar oxunduqca ananın keçirdiyi ağrılı-acılı hisslər, gərgin psixoloji durum barədə şagirdlərdə daha aydın təsəvvür yaranır. Bəzi məqamlarda bu təsəvvürün daha aydın olması məqsədi ilə müəllim istiqamətləndirici suallardan da istifadə edə bilər.

Ananın həyəcanlanmasının bir mühüm səbəbi də oğlunun – Qanpoladın əvvəllər anaya tez-tez məktub yazması, sifariş etməsidir:

Bir yıldan fəzlədir hər ay, hər on beş,
Məktub yolları, eylərdi sipariş.

Düşdüyü psixoloji durum nə qədər gərgin olsa da, ana olub-keçənləri yadına salmaqla baş verənlərə doğru-dürüst qiymət verir, oğlunun susmasının səbəbini aydınlaşdırmağa cəhd edir:

Niçin o şimdiki olsun böylə qafil?

Xayıf, xayıf, oğlum vəfasız deyil.

Dərslərdə bu parça ilə bağlı əks olunmuş mətnkənarı suallar çox maraqlı olub ananın keçirdiyi hisslərin, bütövlükdə psixoloji durumunun aydınlaşdırılması və izah edilməsi baxımından səmərəli vasitələrdir. Parçanın – Səlmə ananın monoloqu-

nun oxusundan sonra həmin sualların üzərində işin təşkili vacibdir. Bu, obrazın mənəvi-psixoloji durumu barədə şagirdin aydın təsəvvür qazanmasına və təhlildə yüksək fəallıq göstərməsinə, müstəqil fikir söyləməsinə şərait yaradır. Sualın birincisi belədir: Oğlunun yolunu həsrətlə gözləyən ana hansı hisslər keçirir?

Oxuda diqqətli olan, hər bir misrada ifadə olunmuş fikri qavrayan şagird bu sualla cavab verməkdə çətinlik çəkmir. Təşviş, həyəcan, qorxu içində olan ananın psixoloji durumunu anladan şagirdin əsərdən fikrini təsdiq edən nümunələr göstərməsi də faydalıdır.

İkinci sual birincinin məntiqi davamıdır: Onun narahatlığına səbəb nədir?

Diqqətli şagird əsərdən seçdiyi nümunə (Bir yıldan fəzlədir hər ay, hər on beş, Məktub yolları, eylərdi sipariş) əsasında ananın nigarənciliyinin səbəbini aydınlaşdırır; oğlundan vaxtaşırı xəbər tutan ananın üç ay xəbərsiz qalması onun səbrini kəsmişdir.

Həmin parça ilə bağlı sonuncu mətnkənarı sual aparılmış işə yekun vurulması baxımından maraqlıdır: Səlmə ana haqqında sizdə hansı təəssürat yarandı?

Şagirdlərdən müəyyən ümumiləşdirmə bacarığı tələb edən bu sual övladını dərin məhəbbətlə sevən ana obrazına ilkin münasibətin bildirilməsi baxımından da diqqətli cəlb edir. İlkin oxunun təsiri altında olan şagirdlər bu ədəbi qəhrəmanın timsalında yeganə oğlunu dərin məhəbbətlə sevən, onunla nəfəs alan, onun yolunda hər əzab-əziyyətə qatlaşmağa hazır olan ana obrazını görürlər.

Bu məzmununda aparılan iş əsərin sonrakı epizodlarında Səlmə ana obrazının keçirdiyi hisslərin, düşdüyü psixoloji durumun, davranış və əməllərinin daha diqqətlə

araşdırılmasının vacib olduğuna istiqamət verir.

Əsərdə psixoloji gərginliyin son həddə çatdığı səhnələrin oxusu ilə bağlı işin təşkili müəllimdən yüksək səriştə, bacarıq tələb edir. Budur, oğlunu itirmiş ananın keçirdiyi gərgin psixoloji durumu ifadə edən sözlər:

Allah, Allah! Təhəmmül ver, səbir ver!

Açıl, yarıl, parçalan, ey alçaq yer!

Yarı! Bu talesizi çək qərinə!

Bəndə atıq təhəmmül yox qəhrinə!

Yalnız bir pənahım, bir oğlum varkən

Qanlı torpaq! Ayırdın onu bəndən.

Ya Rəbb, ədalət! Bəni öldür, qurtar!

Hər yer bana zindan kibi oldu tar.

Mətnkənarı sual (Oğlunun ölümü anada hansı hiss və düşüncə yaradır?) ananın keçirdiyi ağırlıq, acılı hiss və düşüncələri izah etməyi bir vəzifə kimi qarşıya qoyur. Bu vəzifənin öhdəsindən o vaxt gəlmək mümkündür ki, ananın – bu talesiz, bədbəxt insanın düşar olduğu dəhşətli vəziyyət, çəkdiyi sonsuz əzablar duyulmuş olsun... Bir-birinə zidd olan hiss və düşüncələr ananın qəlbini didib-parçalayır. Ana seçim qarşısında qalmışdır: Qatili bağışlamaq, yoxsa intiqam almaq? Günahsız və yeganə övladının öldürülməsi “dünyanı ona qaranlıq etmiş”, özünə ölüm arzulamaqdan savayı çarəsi qalmamışdır. Bu, anada qatilə dərin nifrət hissinin baş qaldırmasına səbəb olur:

Ah, bu xain qonaq aman istərkən

Niçin bən ona yer verdim bilmədən?!

Oğlumun köksünü yarsın da gəlsin,

Bir cəllad kəndini amanda bilsin?!

Xayı, xayı, bu mümkün deyil əsla!

Sağ buraxmam... Bənim pəncəmdə

hala!

Onun həddini bildirir bu əllər!

Qəlbinə yerləşsin gərək bu xəncər!

Gərək bulsun cəzasını...

Ananın bu sözlərini şagirdlər təbii qarşılayır və ona haqq qazandırır. Maraqlıdır ki, müxtəlif illərdə və müxtəlif məktəblərdə şagirdlərlə apardığımız müsahibənin nəticəsi də bu fikirlə üst-üstə düşür. Məktəblilərin, demək olar ki, hamısı əsərin öyrənilməsinin bu mərhələsində müzdlü qatilin – Muradin cəzalandırılmasını doğru hesab edirlər.

Oxu davam etdirilir, ananı üzən ziddiyyətli fikirlər bir-bir aşkara çıxır:

Ah, fəqət;

Oğlumun ruhu, bəlkə, eylər nifrət,

Bəlkə bundan incinir, çünki şimdi

Qan tökməyə əsla riza vermədi.

Həm mültəci, həm qərib, həm müsafir;

Xayı, vicdanım olmaz buna qadir.

Bir də hər nə yapsam, bu dərdi silməz,

Məhv olsa ələm, Qanpolad dirilməz.

Xayı, əfv etməli!.. Getsin də miskin

Xəcalətdən ölsün, yerlərə keçsin!

Ana üzüntülü, gərgin dəqiqələr yaşasa da, baş verənləri ətraflı götür-qoy edir və intiqam hissini özündən kənar edir, onun “vicdanı buna qadir olmur”. O, hökm verir: “Əfv etməli!..” Lakin bu ona asan başa gəlmir. Daxilində gedən ziddiyyətli, mürəkkəb mübarizədə ana – qadın böyük-lüyü qalib gəlir...

Dərslərdə aparılan müşahidələrdən məlum oldu ki, ədəbi qəhrəmanların davranış və əməlləri, baş verənlərə, insanlara münasibətləri və s. üçün stimullaşdırılmasında psixoloji zəminin aydınlaşdırılması həm öyrənmənin keyfiyyətinə, həm də şagirdlərin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Buradan bir daha aydın olur ki, həmin problemin araşdırılmasına ciddi ehtiyac vardır.

Diqqət! Diqqət!

Biz Sizə – zəngin pedaqoji iş təcrübəsinə malik orta məktəb müəllimlərinə, elmi-metodik tədqiqatlarla məşğul olan alimlərə müraciət edirik. Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi ilə bağlı iş təcrübələrinə, metodikaya dair yazılara ehtiyacımız var. Jurnalımızla yaxından əlaqə saxlayın və onu məqalələrinizlə təmin edin. Unutmayın ki, o, Sizin jurnalınızdır.

Redaksiya.

CÜMLƏ VƏ CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ POETİK-PRAKTİK ÇALIŞMALARLA İŞİN TƏŞKİLİ

Elbəyi MAQSUDOV,
Naxçıvan Dövlət Universitetinin professoru

Açar sözlər: Cümlə və cümlə üzvləri, poetik-praktik çalışmalar, qrammatik qəzəl, təlim keyfiyyəti, motivasiya, milli kurikulum.

Ключевые слова: предложение и члены предложения, поэтико-практические упражнения, грамматическая газель, качество обучения, мотивация, национальный curriculum

Key words: a sentence and parts of sentences, poetic-practical exercises, grammatical ghazal, education quality, motivation, national curriculum

Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri bütün dövrlərdə olduğu kimi, müasir dövrdə də aktuallığını saxlayır. Belə ki, doğma dilimizi, anamızın bizə layla, oxşama, bayatı, mahnı oxuduğu Azərbaycan dilini yalnız öyrənmək, onun sadəcə daşıyıcısı olmaq deyil, həm də onu sevmək, sevdirmək üçün yollar və vasitələr axtarmaq hər bir ana dili müəlliminin şəxsi və müqəddəs bir işi olmalıdır. Bu işin öhdəsindən gəlmək isə hər bir müəllimdən vətənə, millətə, ana dilinə sonsuz məhəbbət, vürğunluq və həqiqi mənada bir yangı tələb edir. Bir ana dili müəllimi kimi təfəkkürdə, ürəkdə, içdə və qanda öyrənmək və öyrətmək sevgisi varsa, öyrəncilərə vətən, bəşəriyyət və dil sevgisi də aşılanaq, onlara hər bir işdə nümunə olmaq da mümkünə çevriləcək.

Sintaksisin tədrisində də dilə sevgi və vürğunluq hissələrini aşılamaq imkanları çox genişdir. Bu imkan və yollardan biri də dilin nisbətən çətin, lakin olduqca maraqlı bölməsi olan sintaksisin tədrisində poetik-praktik çalışma nümunələrindən istifadə etməkdir. Söz birləşməsi, cümlə, onun müxtəlif xüsusiyyətləri, durğu işarələri və s. mövzuların öyrədil-

məsində poetik dillə verilən nəzəri və təcrübi biliklər şagird yaddaşında uzun müddət özünə iz salır, dərslər maraqlı olmasını təmin edir, təhsil alanları fəallaşdırır, eləcə də yoruculuqdan xilas edir.

Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisinin səmərəsi digər fənlərin də mükəmməl mənimsənilməsinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Ona görə də ana dilimizin, onun bütün bölmələrinin metodik ustalıqla, dilə məhəbbət və sevgi ilə tədrisi bütün zamanlarda aktual olmalıdır. Hər bir dil bölməsi təkcə nəzəri biliklərin mənimsənilməsi və öyrənilməsi ilə nəticələnmir – həm də, öyrəncilərdə məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirir, onlarda müstəqil fikir bildirmək, şifahi və yazılı nitqlərini formalaşdırmaq, səlis, aydın, elmi fikir söyləmək kimi keyfiyyətləri aşılayır.

Sintaksisin hərtərəfli mənimsənilməsi öyrəncilərə cümlələrin əsas xüsusiyyətlərini, onlardan nitqdə istifadənin imkanları haqda məlumat sözlərin sadə və mürəkkəb cümlələrdə mənə əlaqələrini dərk etdirir, dil faktlarından şüurlu, yerli-yerində müstəqil istifadə etmək kimi xüsusiyyətləri formalaşdırır.

Ana dilimizin tədrisi keyfiyyətini yüksəltmək, onu həm nəzəri, həm də təcrübi baxımdan öyrətmək hər bir dərslin başlıca məqsədlərindəndir.

Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı keçmişimizə söykənib yaxşı, sınaqdan çıxmış iş təcrübələrindən faydalanmağı, uğurlu yenilikləri qəbul etməyi bacarmalıyıq.

Sintaksisin tədrisində poetik nümunələrdən istifadə həm dilin incəliklərinə varmağa, həm öyrəncilərin linqvistik təfəkkürlərinin inkişaf etdirilməsinə, həm də onların şifahi nitqinin formalaşmasına, onun bədii və obrazlı olmasına yaxından kömək göstərir. Poetik nümunələrdən istifadə ayrı-ayrı cümlələr üzərində işin təşkilini bədii şəkildə, həm də təfəkkür fəaliyyətinin gücləndirilməsi şəraitində iş tələb edir. Ona görə də, təlimdə belə nümunələrdən istifadəyə geniş yer ayrılması məqsədəuyğundur.

Sintaksislə bağlı mövzuların öyrədilməsində poetik-praktik nümunələrdən istifadə məqamlarının seçilməsi müəllimdən peşəkarlıq tələb edir. Sintaksisin tədrisinə cümlə, onun qrammatik xüsusiyyətləri, məqsəd və intonasiyaya görə növləri, sadə və mürəkkəb olması kimi əlamətlərini öyrətmək, öyrəncilərin cümlə haqqında hansı bilgilərə malik olduqlarını yoxlamaq məqsədi ilə “Cümlə” adlı şeirin oxusundan başlamaq olar. Öyrəncilər cümlə, onun təsir gücü və digər qrammatik əlamətlərini poetik formada, elmi şeir nümunəsində müşahidə edirlər.

CÜMLƏ

Bitkin fikir bildirən,
Bizləri düşündürən,
Ağladıb, sevindirən

Bircə kəlmə, cümlədir.
Tək “Sevirəm” sözündə
Məhəbbət dastanı var.
O, ürəkdən gələrsə,
Şimşək çaxar gözümde,
Alov qalxar üzümde,
Titim-titim titrəyər
Bu müqəddəs sözüm də.
Qarışar bir-birinə
Gecəm də, gündüzüm də.
O cümlənin içində
Onlara bəs eyləməz.
Bütün cümlə-çaharı
Özlərinin sanarlar.
Sadələri həzm edib
Böyüklük qazanarlar.
Bu mürəkkəb cümlələr
Sadələri dağılayır
Təbət oldun, olmadın
Quyruğuna bağlayır.
Təbəssül edənlər
Guya müstəqil olurlar.
Təbət olanlar da,
Şil olurlar, əlil olurlar:
Baş cümləsi aranda,
Sualı, nidası var.
Ona cavab verənin
Mən cürə ədəsi var.
Yarıncıq bir cümləsi,
Nə tonla deyilməsi
Səni sevindirər də,
Tikanlı məftil olub
Urəyini didər də.
Bir sözün qığılcımı
Sevinc, kədər doğurar.
Bircə sözün ilğını
Mürəkkəb cümlələrdən
Daha mürəkkəb olar,
Mən cür fikir yoğurar.
Sadə insanlar kimi,
Sadə cümlələr çoxdur
Onlarda qəlizlikdən
Heç bir əlamət yoxdur.
Di gəl ki mürəkkəb:
Yaman miniblər dəbə.
Bu təkbəbir önündə
Sadələr səs eyləməz.
Bir mübtədə, bir xəbər
Lazım gəlsə, çıxarsın

Dünyanı məhvəridən.
Cümlələr ürəklərin
İçdən gələn səsidir.
Cümlələr sevnələri
Məhəbbət nəğməsidir.
Cümlələr insanların
Amalı, qibləsidir.
Cümlələr anlaşımağın,
Tanrı möcüzəsidir
Budaq cümlə quranda,
Tamam çəş-baş qalırsan
Bir təhlil aparanda.
Sonra da lənətləyir
Oturan da, duran da.
Cümlənin nə günahı,
Sən onu qınayırsan?
Dili kamil bilməmiş,
Gücünü sinayırsan?
Dil sevgisi Allahdan
Bizlərə gələn paydır.
Dil zəngin bir saraydır.
Sözlər dövləti, varı,
Cümlə onun açarı.
Cümlə var, deyiləndə,
İnsan göylərə uçar.
Cümlə var, deyiləndə,
Dünya başına uçar.
Çalış elə cümlə seç
Zülmətə işıq saçsın,
Elə cümlələr söylə
Bağlı qapılar açsın,
Dağ oynatsın yerindən.

Sonra şeir üzərində iş canlı diskusiyaya şəkildə davam etdirilir. Cümlənin bütün xüsusiyyətləri şagirdlərə məlum olan tərzdə, anlaşılıq şəkildə söylənir. Şüurlu, məntiqin gücünə arxalanaraq öyrənilərdən nəzərdə tutulan cavabların alınmasına səy göstərilir. Axı təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin çox mühüm vasitələrindən biri də yeni məzmunun yaradılması və onun səmərəli tətbiqidir. Təlimin yeni məzmunu təhsil prosesində gözlənilən nəticələrin formalaşdırılmasına xidmət edir.

Cümlə üzvlərinin tədrisinə şagirdlərin aşağı siniflərdən öyrəndikləri bilgilərə istinad edərək başlamaq lazımdır. Əvvəlcə müəllim cümlə üzvləri, onların sualları, sintaktik vəzifələri, sıralanması, sadə və mürəkkəbliyi haqqında öyrənilərin nə bildiklərini aşkara çıxarmaq üçün suallardan istifadə edir. Olsun ki, bu sualları şagirdlər özləri də verməyi bacarsınlar, ona görə də onlara bu şəraiti yaratmaq lazımdır. Şagirdlərə hər hansı bir nəzəri, elmi, bədii və s. mətnlərə münasibət bildirmək, onları dəyərləndirmək, təhlil etməyi öyrətməklə yanaşı, həm də ona tənqidi münasibət bildirməyi də aşılamaq lazımdır. Bunun üçün müxtəlif yollar və mənbələrdən istifadə etmək olar. Lakin yaxşı olar ki, müəllim öz şəxsi nümunəsi ilə lazımı vərdisləri öz öyrənilərinə aşılaya bilsin.

Şagirdləri nəzəri bilikləri əzbər-ləməyə deyil, onları şüurlu, dərk edə-edə mənimləməyə alışıdırmaq lazımdır. Onlar öyrəndikləri nəzəri bilikləri təhlil etmək, münasibəti bildirmək, təcrübədə tətbiq etməyi bacarmaq kimi keyfiyyətlərə yiyələnməlidirlər. Bəzən kitabdakı tərif və qaydaları əzbər söyləyən öyrənilər, onların təcrübə tətbiqini bacarmır, dediyi qaydanı əməli işdə nümayiş etdirə bilmir.

Ona görə də, onlara nəzəriyyəni təcrübədə sınaqdan çıxarmağı, təcrübə bacarıqları isə nəzəri formada ifadə etməyi öyrətmək lazımdır.

Məsələn, aşağıdakı poetik-praktik şeir nümunəsi oxunur, ana dilimizi çox sevdiniyi söyləyən öyrənilərə müraciət edilir:

Mən belə anladım ki,
Vurulmuşan dilə sən.
İstədim dilimizi
Çox mükəmməl biləsən .

Gəl, quru tərifləri
Əzbər demə kitabdan.
Necə fərqləndirərsən
Mübtədani xitabdan?

Əvvəlcə öyrənilər dilimizdəki mübtəda, daha sonra isə xitab haqqındakı bilgilərini xatırlayır. Onların ayrı-ayrılıqda əlamətlərini yada salmağa çalışır, daha sonra isə onları müqayisə obyektinə çevirir. Xitabla mübtədanın oxşar və fərqli əlamətlərini sadalayır, onlara aid nümunələr söyləyir. Bu işi Ven diaqramı vasitəsilə də davam etdirmək olar. Bu məqsədlə xitabla bağlı qəzəl slaydla lövhədə əks etdirilir. Fərdi və ya qrup şəklində qəzəl üzərində iş aparılması xeyli maraq doğurur.

X İ T A B

Cümlədə hər bir üzvlə **mənaca** qardaşdı Xitab,
Sintaktik **bağlılıqdan** baş götürüb qaçdı Xitab.

Adlıq hallı İsmə çox oxşadı o özünü,
Mübtədə donu geyib öz həddini aşdı Xitab.

Cümləyə üzv olmağın çətinliyin anlayaraq,
Canlı, cansız bilmədi, hər kəsə sataşdı Xitab.

Bəyənilir **bir məkanı**, diz qatlayıb oturmaı,
Cümləni ta baş-ayaq seyr edib **dolaşdı** Xitab.

Nə vaxt ki, **öndə** oldu, yerə-göyə sığışmadı,
Sandı ki, cümlələrdə **Mübtədadan başdı** Xitab.

Elə ki cümlələrin **arxasınca süründü** o,
Əl çəkib təkəbbürdən yerindəcə **çaşdı** Xitab.

Səy etdi hər **üzünü** sizlərə açsın Sadiq,
Süd tək köz üstündə kükrəyərək, **daşdı** Xitab.

Sual və tapşırıqlar:

1. Sintaktik bağlılıqdan baş götürüb qaçdı Xitab misrasını elmi şəkildə izah edin.

2. "Cümlələrin arxasınca süründü" ifadəsinin Xitabla bağlı olduğunu necə şərh edə bilərsiniz?

3. Qəzəlin mətnini elmi şəkildə öz sözlərinizlə söyləyin və Xitabın nə üçün böyük hərfə yazılmasına münasibət bildirin.

Milli kurikulumların hazırlanmasında şagirdlərin həyatı bacarıq və vərdislərə yiyələndirilməsinə üstünlük verilmişdir. Şəxsiyyətyönümlülük prinsipinə görə təlim standartları, strategiyaları və qiymətləndirmə mexanizmləri şagirdlərdə idraki, hissi bacarıqların formalaşdırılmasına yönəlmişdir. Həm də insanların gələcək fəaliyyətində lazım ola bilən praktik bacarıq və vərdislər, onun əqli fəaliyyətlə bağlı qabiliyyətlərinin formalaşması ön plana çəkilir.

Azərbaycan dili proqramında da fənnin əsas məqsədi "Dilimizin fonetik, morfoloji, sintaktik quruluşuna, leksikası və frazeologiyası və digər sahələrinə aid müvafiq nəzəri biliklər verməkdən və bu biliklər zəminində hərtərəfli nitq hazırlığı, yəni, savadlı yazı, şüurlu və rəvan oxu vərdisləri, təlim informasiyalarını düzgün başa düşmək, ünsiyyətin müxtəlif şəraitlərində öz fikrini şifahi və tələb olunan hallarda yazılı olaraq sərbəst, dəqiq və düzgün ifadə edə bilmək bacarıqlarını yaratmaqdan ibarətdir."

Poetik-praktik şeirlər də Azərbaycan dilindən proqramın tələbinə uyğun olaraq, şagirdlərin şifahi nitq bacarıq-

larını, dil qaydalarını mənimsədiyini, dinlədiyi fikirlərə münasibətini, fakt və hadisələr barədə mülahizələrini nümayiş etdirir.

Xəbərin öyrədilməsində mövzu ilə bağlı olan belə bir qəzəl slaydla lövhədə yerləşdirilir.

Xoşbəxtdir o sözlər ki, Cümlətək gülzarı ola

Xoşbəxtdir o sözlər ki, Cümlətək gülzarı ola,

Sevdiyi kəlmələrlə düz əhdi-ilqarı ola.

Tənhalıqdan əl çəkib cümlətəkli olmaq üçün

Bir ömür sərf eyləyə, Müxtəsər diyarı ola.

Mübtədə eşq yolunda can qoyaraq Məcnunlaşdı.

Bu həyat yollarında Xəbərtək nigan ola.

Çalışdı, cəhd elədi Mübtədayla **uzlaşsın** ki, Hər fikrə şərik olub onunla tən yarı ola.

Sevdiyi aşiqinə sidq ilə bağlandı Xəbər, Cümləyə hakim ola, öz hökmü-qərarı ola.

Kaş ki dil aləmində at oynadan Xəbər kimi, Cümlədə hər bir üzvün külli-ixtiyarı ola.

Yaratdım bu qəzəli, heç olmasa, Elbəyidən Xəbərə bir ərmağan, dilə yadigarı ola.

“Xoşbəxtdir o sözlər ki, Cümlətək gülzarı ola” mısrası ilə başlayan qəzəl oxunduqdan sonra ədəbiyyat fənni ilə inteqrasiya aparılır. Öyrəncilərin qəzəl, onun quruluşu, vəzni, qafiyələnməsi və s. haqda nələri bilib bilmədikləri müəyyənləşdirilir. Ayırı-ayrı beytlər üzərində fərdi, cümlələrlə və ya kollektivlə iş aparılır.

Dərsdə motivasiyanın yaradılması ilə şagirdlər müxtəlif fərziyyələr irəli sürür, mövzu ilə bağlı maraq dairələri genişlənilir, məlumat mübadiləsi aparılır, ən

başlıcası isə aktiv təlim fəaliyyətinə təhrik edirlər.

Cümlə üzvlərinin tədrisində aşağıda verilmiş poetik-praktik nümunələrdən slaydlar şəklində istifadə edilməsi təlimin səmərəliliyini, öyrəncilərin mənəvi dəyərlərə yiyələnməsini, idarəki, hissi bacarıqlarının formalaşmasını, fərdi bilik və qabiliyyətlərinin yüksəldilməsini, ana dilimizin, ədəbi əsərlərimizin öyrənilməsi və sevdirdilməsini təmin edir.

1.«Dünən axşam bu vədə
Təyüq, ördək və qazlar
Tər-təmiz yolunmuşdur.»
Həmcins üzvlü cümlədə
De, hansı şəkildə
İxtisar olunmuşdur?

2.«Azərbaycan dilini sevdirsən, yaxşı bilsən,

Bu, dilə sədaqətdir, əzizim, yaxşı bil sən».
Mürəkkəb cümləsinin budaq növü hansıdır?

Yaxşı düşün, cavab ver, bu, ilk sınaq şansıdır.

3.«Ey doğma Vətənim - Azərbaycanım,
Sənsən bu dünyada həyatım, canım!»
Cümləsin şüar tək demək nə gərək,
Sintaktik təhlil et, sevgini görək.

4.«Sadə, ağ geyimləri
Hamı ürəkdən sevir».
Sən həmcins təyinləri
Həmcins xəbərə çevir.

5.Ana dilim üçün yandım, altdım
Söyləyib, özünü göstərmə mənə.
«Az qala dostumu tanımamışdım»
Cümləsin sintaktik təhlil etsənə.

6.«Mən burda tək-tənha, özüm özümle,
Sən isə orada qaldın talesiz» -
Bəxtinə ayrılıq düşən bu cümlə
Söylə tabelidir, yoxsa tabesiz?

7.«Düşməni evimi yıxdı,
Üzümə gülə-gülə,
Sıl gözünün yaşını,
Ağlama, Qaragil»
Vurğunsansa bu ələ,
Bələdsənsə bu dilə
Dırnaqdakı cümləni
Sintaktik təhlil elə.
Güc verib elmimizə,
Sığımb elimizə
Bütöv Vətən uğrunda,
Sıx birləşib əl-ələ
Silahı alıb ələ,
Döyüşməliyik hələ
Döyüşməliyik hələ.

8.«Mən də, sən də, Anar da,
Əmim qızı Nigar da»
Bir cümlədə işlənən
Həmcins üzvlər olsa,
Söylə görək, ay Pəri,
Hansı şəxsdə olacaq
O cümlənin xəbəri?

9.«Kim ki dilini sevir,
Mənim dildaşım odur».
Kim ki elini sevir,
Mənim eldaşım odur».
«Kim anasın sevirə,
Mənim qardaşım odur».
Cümlələri mürəkkəb,
Ya sadədir, bilirsən?
Budaq növün söyləsən,
Sənə Afarin! Əhsən!

VƏTƏN DƏRDİ...

Özüm cümlə üzvüyəm
Kökümə nitq hissəsi.
Görən deyir üzlüyəm,
Nə qəmi, nə qüssəsi.
Parçalanmış Vətənim
Dərdim deyilmi mənim?
Əziz qardaşım Xəbər,
Mənə eyləsən xəbər.
İstədiyim zamanda,
Lazım olan məkanda,
Öz atımı çaparam,

Məqsədimə çataram.
Məhv edib qorxaqları,
Alaram torpaqları.
Ünvanımı soruşma,
Söyləməsəm də coşma.
Düz haqq-hesab aparsan,
Kimliyimi taparsan.

“Vətən dərdli...” başlığını oxuyan şagird fikirləşir ki, bu üç nöqtə nə üçün qoyulub? Bu Vətən dərdi kimdir və ya nədir? Mətn oxunarkən aydın olur ki, söhbət vətən dərdli dil terminindən, Xəbərin yaxınlarından, cümlə üzvlərindən birindən gedir. Bu terminin özü cümlə üzvü, kökü isə nitq hissəsi ilə ifadə olunub. Bütün cümlə üzvləri xatırlandıqdan sonra öyrənci zərflik termini üzərində dayanır. Çünki bu sözün kökü olan “Zərf” əsas nitq hissələrindən biridir. Bu nitq hissəsi cümlə üzvü vəzifəsində olarkən də bütün qrammatik xüsusiyyətlərini saxlayır, bəziləri bunun həm morfologiyada, həm də sintaksisdə oxşar adlar, ifadələr, vəzifələr daşdığını nəzərə alıb onu cümlə üzvü sayırlar. Hər iki dil bölməsində iştirak edən zərf və zərflik terminini çox vaxt qarışdırır, eyniləşdirirlər.

Lakin zərf və zərflik terminlərinin digər nitq hissələri və cümlə üzvlərindən daha çox “dərdli”, “kədərli” və “qüssəli” olduğunu düşünməmək mümkün deyil.

Yer, məkan mənalərini bildirən Zərflik düşünür ki, Vətən ərazisinin işğalı hamı kimi mənim də dərdimdir. Mən bütün cümlə üzvləri ilə əlbir, sözbir olub onu qorumağa, bütövləşdirməyə həmişə hazırım. Ta ki qardaşım Xəbər mənə bir işarə etsin. Məndə zaman əlaməti var (zaman zərfliyi) istədiyim zamanda, lazım olan məkanda (yer zərfliyi) məqsədimə (məqsəd zərfliyi) çatmaq

üçün mübarizə aparmağı bacarıram. Əgər bu vətənin bütövlüyü üçün hər kəs, mənim kimi mübariz olsa, vətənin dərini, ağrısını öz dərdi bilsə, biz istədiyimizə nail ola bilərik.

Daha söhbətin nədən, hansı cümlə üzvündən getdiyini soruşmağa ehtiyac qalmır. Öyrənci qəti qərara gəlir ki, vətən dərdli cümlə üzvü olan zərflikdən danışılır. Onun mətnədə gizli şəkildə verilmiş əlamətləri üzərində iş təşkil olunur.

İstər ibtidai, istərsə də orta məktəbdə şagirdlərin cümlə, cümlə üzvləri, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlə haqqındakı təsəvvürlərini müəyyən izahatlar və çalışmalar vasitəsilə genişləndirilməsi daha məqsədəuyğundur. Cümlənin mənasının dərk olunmasında onun baş üzvlərinin müəyyənləşdirilməsi başlıca rol oynayır. Ona görə də, hər hansı cümlənin qrammatik əsasını müəyyənləşdirməyi bacarmaq həmin cümlə üzvlərilə müstəqil iş aparmağın açarı sayıla bilər. Bu məqsədlə baş üzvləri tapmaq, onların u z l a ş ı b - u z l a ş m a d ı ğ ı n ı müəyyənləşdirmək, ifadə vasitələrini aydınlaşdırmaq üçün xüsusi çalışmalara müraciət olunmalıdır.

"Nənəm bağdan gətirdi
Babamın əsasını."
Sən göstər bu cümlənin
Qrammatik əsasını.

"Qaragöz, sarısaçaq
Qıratı kim çapacaq?"
Cümləsi gəlsə dilə,
Mübtədanın nə ilə
İfadə olunduğun
Kim birinci tapacaq?

"Həkimlər söylədi ki,
Oynaqlar duzlaşmayıb".

Bu cümlədə baş üzvlər
Uzlaşıb, uzlaşmayıb?

Mübtədası əvəzlik,
Xəbərlərisə məsdər,
Üç dənə cümlə söylə
Hər biri də müxtəsər.

Cümlə üzvlərinin tədrisi və ya onlar haqqında öyrənilmiş materialların möhkəmləndirilməsi zamanı da poetik-praktik çalışmalardan istifadə dərslin maraqlı - lığını, öyrəncilərin fəallığını təmin edən iş növlərindəndir. Şagirdlərə hər hansı bir cümlə üzvünün əlamətləri söylənilir, daha sonra isə onun məlum olan digər xüsusiyyətləri haqqında bilgilər aşılanır. Təhsil alanların məntiqi təfəkkürlərinin yoxlanması, idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi, dillə poeziyanın sıx vəhdətdə olduğunun nümayişi və s. məqsədlər üçün belə çalışmalardan istifadə olduqca faydalıdır.

Təklidə isim, sifət,
Əvəzlik, say da olur.
Quruluşca mürəkkəb,
Ya da ki, sadə olur.
Cümlədə vəzifəsi
Çox yüksəkdir, alidir.
Hər bir kəsin bilməsi
Çətin deyil, adidir.
Söylə onun adını,
Bilək istedadını.

Mətni dinləyən şagird və ya tələbələr ayrılıqda müxtəlif nitq hissələri olan sözlərin quruluşca növünə, cümlədəki ali vəzifəsinə istinad edərək müəyyənləşdirirlər ki, burada söhbət cümlənin baş üzvlərindən - mübtəda və xəbərdən gedir. Onlar aşağı siniflərdən bu baş üzvlər haqqında qazandıqları bilgilərini yada salır, tələb olunan suallara cavab verməyə çalışır və ya bilmədik-

lərini öyrənməyə say göstərirlər.

Digər bir poetik çalışmaya diqqət yetirək:

Cümlədə sifəti, gah əvəzliyi,
Gah da ki sayları təmsil edirəm.
Kimsənin mənimlə yox qərəzliyi
Hər kəsi sevdimsə, qoşa gedirəm.
Yaşın ki, tanıdın sən əslimizi,
Əgər tanımadın get, öyrən bizi.

Müəllimlə şagirdlərin diskussiya - sından bəlli olur ki, burada söhbət cümlənin ikinci dərəcəli üzvü olan təyindən gedir. O, əsasən, sifət, say və əvəzlilərlə ifadə olunur. Təyirlər həmişə "sevdiyi", aid olduğu üzvlərin önündə onlarla qoşa işlənir.

Sifət, say, əvəzlilərin yalnız təyin vəzifəsində işlənməsinin hökm olmadığı öyrəncilərə xatırladılır. Lazım gələrsə həmin nitq hissələrinin digər cümlə üzvləri yerində işləndiyini də nümunələr vasitəsilə onların özləri tərəfindən söylənilir. Müəllim öyrəncilərin cavabının şüurluluğunu yoxlamaq və onların bilgilərini möhkəmləndirmək məqsədi ilə belə bir poetik nümunəni slaydla nümayiş etdirir:

MÜBTƏDA İLƏ ZƏRFLİYİN DİALOQU

Şirindir dilimdə mənə hər sözüüm
Nağılı beləcə başladım özüm.
Bu, nə əfsanədir, nə də ki tilsim
Xoşbəxt yaşayırmış Zərf ilə İsim.
Bir gün hədlərini tamam aşırırlar
Mübtəda Zərflik tək qarşılaşırlar.
Mübtəda söyləyir: «Özünü tanı!».
Zərflik cavab verir: «Biz bir
soydanıq».

Dedi: «Söylə görüm, sən kimlərdənsən?»

Dedi: «Sintaksisi tanıyırsan sən?»

Dedi: «O, sevimli bir məkanımdır».

Dedi: «O, mənim də əziz canımdır».

Dedi: «Elinizdə hansı gözəl var?».

Dedi: «Xəbər adlı zərif bir nigar».

Dedi: «Ürəkdəndir bu şirin sözlər?».

Dedi: «Tək ürək yox, şahiddir gözlər».

Dedi: «Sevirsənmi sən də Xəbəri?»

Dedi: «Kölnüm alıb o gözəl pəri».

Dedi: «Sevsə onu Tamamlıq əgər».

Dedi: «Ömrü boyu bil hicran çəkər».

Dedi: «Birdən Təyin ona vurulsa»,

Dedi: «Məhv edərəm lap Məcnun olsa».

Dedi: «Bilirsənmi cinayət nədir?».

Dedi: «Sevən üçün bir əfsanədir».

Mübtəda demədi Zərfliyə bir söz

Elə bil qəlbinə yandırır köz.

Gördü məsləhətdir bitsin bu söhbət
Zərfliyə aradan götürsün xəlvət.

Hərdən Tamamlığı düşməni sanırdı,

Hərdən də Təyini o qısqanırdı.

Beləcə tək edib öz dostlarını

Unutdu dünyanın bütün varını.

Sevimli Xəbərə verib baş-başa

Bəxtəvər bir ömür sürdülər qoşa.

Gördülər soykökdən hər kimsə
küsər,

Tək-tənha yaşayıb qalar müxtəsər.

Odur ki, sirrini dostlara açdı,

İttifaq etməyə tam razılaşdı.

Üzvlər arasında ismarış oldu,

Sintaksis elində sülh, barış oldu.

Oxucum, Sizə də Tanrı yar olsun

Sevgi yollarında uğurlar olsun!

Şeir dialoq şəklində oxudulur, fərdlər və ya kollektiv şəkildə mətn üzərində iş aparılır. Poetik mətn həm

elmi, həm də bədii baxımdan təhlilə cəlb edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili üzrə təhsil proqramı. Kurikulumu (I-XI siniflər).

2. Ümumi təhsilin dövlət standartları və proqramları. "Kurikulum" jurnalı, 2010, №3

3. Əfəndizadə Ə.R. Azərbaycan dilindən düşündürücü suallar və onların izahı şərhli, Bakı, 2009.

4. Maqşudov E.S. Poetik-praktik Azərbaycan dili, Naxçıvan, Əcəmi, 2015.

РЕЗЮМЕ

ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ С ПОЭТИКО-ПРАКТИЧЕСКИМИ УПРАЖНЕНИЯМИ В ПРЕПОДАВАНИИ ПРЕДЛОЖЕНИЯ И ЧЛЕНОВ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

В статье комментируются пути использования и значение поэтико-практических упражнений, составленных автором, в преподавании предложения и его членов. Научно обосновывается, что большое значение имеют поэтико-практические упражнения в развитии сознания и логического мышления обучающихся, в применении ими на практике теоретических знаний и проверке освоения грамматического материала. Автор определяет возможности использования поэтико-практических упражнений в преподавании синтаксиса, вырабатывает навыки по привитию любви к языку с использованием

образцов грамматических стихотворений, порождающих у учащихся интерес в обучении.

Утверждается, что эти стихотворные образцы, созданные единством поэтики, грамматики и логики, способствуют к тому, чтобы учащиеся задумываются при выполнении упражнений, а также помогают определить степень освоения ими основы знаний.

SUMMARY

ORGANIZATION OF WORK WITH THE POETIC-PRACTICAL EXERCISES IN THE TEACHING OF A SENTENCE AND PARTS OF SENTENCES

The article explains the ways of using the poetic-practical exercises compiled by the author and their importance in the teaching of a sentence and parts of sentences. It shows the importance of the poetic-practical exercises to make learners think, to develop their logical thinking, to make them apply their theoretical knowledge in the practical work or try it, etc. The article has also defined the opportunities and ways of using poetic-practical exercises in teaching syntax. The author aims to show different ways of making the learners love their native language by using grammatical poetry samples which provoke more interest in the teaching process and provide them to acquire the language perfectly. Poetry and the poetry samples which are composed as a unity of grammar and logics are the most optimal means to make the learners think and to help them to define the kind of knowledge to master related to the language acquisition.

XALQ YAZIÇISI İLYAS ƏFƏNDİYEVİN "SÖYÜDLÜ ARX" ROMANINDA LİRİK – PSIXOLOJİ HADİSƏLƏRİN TƏSVİR VƏ TƏRƏNNÜMÜ

Qənirə ƏMİRCANOVA,

Bakı şəhərindəki 190 nömrəli orta məktəbin müəllimi, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, əməkdar müəllim

İ.Əfəndiyevin romanları deyərəkən, ilk növbədə "Söyüdlü arx" xatırlanır. Publisist məqalə və hekayələrdən sonra roman janrına müraciət edən ədib cox uğurla bu ədəbi növə də özünü təsdiq etdi. Roman ictimaiyyətdə 1958-ci ildə təqdim edilən kimi dərhal coxmilyonlu oxucu kütləsinin diqqətini cəlb etdi. Ədəbi aləm də bu hadisədən yan keçmədi, mətbuat səhifələrində bu roman haqqında məqalələr çap olunmağa başladı. Müxtəlif fikir və düşüncədən xəbər verən bu məqalələr bir həqiqətin sübutu idi: ədəbi aləmdə bənzərsiz bir sənətkar xalqın mənəvi dəyərlərindən, zəngin ədəbi irsindən xəbər verir, millətin ürəyini yaratdığı qəhrəmanlarla fəth edirdi. Heç də təsadüfi deyil ki, İ.Əfəndiyevin imzası imzalar içində axtarılırdı.

"Söyüdlü arx"ın qədəmləri bir də ona görə uğurlu oldu ki, 1958-ci ildə İ. Əfəndiyev Yazıçılar İttifaqının katibi seçildi. Ədəbi aləmə rəhbərlik etmək yaradıcılığında və həyatında yeni bir səhifə açdı. Getdikcə əhatə dairəsi və müşahidə obyektləri genişləndi. İ.Əfəndiyev dar çərçivəyə sığmır, sədləri də vurub keçirdi. Yaradıcılığını və ömür yolunu izlədikcə bir həqiqət daima yəqinləşir: o, yazmaq xatirinə yazmırdı, iç dünyasını, illərlə qəlbinə çökmüş ağrılarından qurtulmaq istəyir, elə bir

dünya yaratmaq istəyirdi ki, orda yalnız xeyirxahlıq, sevgi, gözəllik bərqərar olsun. Bəlkə elə buna görə də o, sovet dönmində yaradılmış kolxoz quruluşunun təsvirindən yan keçə bilməmişdir. O, müsbət qəhrəman axtarmır, sadəcə görəb – bildiyi hadisələri, müşahidə etdiyi əhvalatları yaradıcı təxəyyülündən keçirib təsvir və tərənnüm edirdi. Yazıb – yaratdığı hadisələrdə gah təsvirə, gah da tərənnümə əsaslanırdı. Amma onun bütün təsvir və tərənnümlərində Azərbaycan qadını hadisələrin aparıcı qüvvəsi olaraq qalırdı. Bu baxımdan ruhan Azərbaycan dramaturgiyasının yaradıcılarından olan C. Cabbarlı ilə birləşirdi. Onun qəlbində o qədər böyük sevgi, məhəbbət vardı ki, bir ömür boyu yaratdığı qəhrəmanları sevməyə kifayət edirdi. Ona görə də İ.Əfəndiyevin qadın qəhrəmanları milliliyi, işgüzarlığı, zəhmətsevərliyi və vətəndaşlıq mövqeyi ilə başqalarından fərqlənir.

"Söyüdlü arx" romanı ötən illərdə baş verən hadisələrin xatırlanması ilə başlanır. Sanki əl uzatsan, əl çatan, düşünənki, srağagünkü hadisələrin təsviridir. Elə ilk səhifələrdən oxucu ilə təmasa girən müəllif onunla söhbətdən zövq alır, onun əlindən tutub, işıqlı bir dünyaya aparır. O dünyada Nuriyyə adlı bir qız yaşayır. Onun qəlbi gənclik illərinin arzuları ilə coşub - çağlayır. Uşaqlığı kədər və

iztirab içində keçən Nuriyyə bu illərdə itirdiklərini qazanmaq arzusu ilə yaşayır. Özünün etiraf etdiyi kimi "Biz hər dəfə dram teatrının tamaşalarına gedib, hamının tanıdığı, sevdiyi məşhur aktrisanın oyununa baxanda, o gecə səhərə qədər özümü onun yerinə qoyaraq, min cür həyəcan keçirər, bəzən xəyalən ifa etdiyim rolun iztirabları ilə göz yaş tökərdim.

Ümumi yataqxanada tək qaldığım zamanlar öz – özümə o qədər Gültəkin, Katerina, Ofelya olmuşam ki, onların dər-dini öz dərdim kimi hiss etmişəm. Bəzən mənə elə gəlirdi ki, hansı zamanda isə mən özüm Gültəkin və ya Dezdromona olmuşam". ("Seçilmiş əsərləri", III cild, Bakı- 2005, səh.7)

Teatr institutunu əla qiymətlərlə başa vuran tələbə Nuriyyənin dram teatr – da saxlanması istəyən direktora nazir "hələlik yer yoxdur" deyərək onun rayona getməli olduğunu söyləyir. Hər zaman taleyi ilə bərişən Nuriyyə "Əlvida, teatr. Mən nə zaman taleyimə qəzəblənmişəm ki ", - deyərək düşünərək təyinatını Güney qışlaq adlı uzaq bir kəndə alır. Səssiz - səmirsiz şəhərə gəlib, uşaq evində böyüyən Nuriyyə elə səssizcə də şəhər həyatını tərkdən ucaq bir kəndə yola düşür. Olan –qalan 300 manat pulunu itirəndə də o, ümidini itirmir, yoluna davam edir. Bu, müəllif tərəfindən oxucusuna bir ismarıqdır: onun yaratdığı qəhrəmanı heç bir çətinlik qorxutmur, yetər ki, insanın mübarizə əzmi olsun, yaşayıb - yaratmaq amalı olsun. Əslində müəllifin insanlarda, xüsusən qadınlarda görmək istədiyi də bu idi.

Beş il ürəyində saxlayıb, sevərək-böyütdüyü Muradın eşqini onunla olan ikinci görüşündə dəfn etmək məcbu-

riyyətində qalan Nuriyyə " Qoy bu heç bir qızın başına gəlməsin. Gecən xeyrə qalsın, Murad. Sən qismətinə çıxan qadınla xoşbəxt olasan. Həyatınız, səadətiniz zaval görməsin " düşüncəsi ilə həyatına, taleyinə qarşı heç bir iddiası, tələbi olmadan, sakit – sakit , ağrıyan qəlbi ilə yuxuya getdi.

Sabahsa... Sabahsa onu yeni bir həyat, yeni iş yeri, təzə tanış olduğu insanlar gözləyirdi. Amma bütün bunlar Muradsız olacaqdı və bu, həyatın sonu deyil, hələ ki başlanğıcı idi.

Roman I şəxs – Nuriyyənin dili ilə danışılır. Onun söhbətləri səmimi olduğu qədər də təbiidir. Elə buna görə də sevilir. İlk tanış olduğu insanlar – kolxoz sədri Nəriman əmi, zarafatla " bizim maliyyə nazirimiz" adlandırılan hesabdar Qulu Kəhrizli, 24 – 25 yaşlı gənclər – İmi və Cimi, istedadı üzə çıxmamış Nazxanım, Səriyyə, rayon icraiyyə komitəsi sədri Hümmət və nəhayət, onu sevən bütün kənd camaatı bütöv bir ailə təsiri bağışlayır. Kənddə daima başqalarından fərqlənmək istəyən İmi və Cimi xeyirxah işlər görmək istəyirlər. Nuriyyənin gəlişi onları yersiz təşəbbüslərdən uzaqlaşdırıb daha ciddi işlərlə məşğul olmağa təhrik edir. Bütün hadisələrin mərkəzində dayanıb əsas surət olan Nuriyyə öz ətrafında gözəl bir komanda yaradır. Müxtəlif köməkçi surətlərdən istifadə edən müəllif əslində Azərbaycan qızlarının şərafət və ləyaqətini ön plana çəkir. Romanın ana xəttini Nuriyyə ilə Muradın sonu görünməyən məhəbbət münasibətləri təşkil edir. Muradla bir rəqş gecəsində tanış olan Nuriyyə ilk məhəbbətin şirinliyini, daha sonra isə əzabını yaşayır. İlk görüşlərindən sonra beş il heç vaxt rastlaşmadıqları halda,

təsədüf təsiri bağışlayan zəruri bir görüş hər ikisinə təsir edir. Həmin gün bəlli olur ki, Murad evlidir, hətta Əlimərdan adlı bir oğlu da var. Bu gözlənilməz xəbər Nuriyyə ilə Muradın arasında keçilməz bir sədd yaradır. Müəllif hər iki qəhrəmanı dərin psixoloji vəziyyətə salsada, onları qovuşdurmur. Bu ana ideya İ.Əfəndiyevin digər əsərlərində də var. Dünyada elə hadisələr, insan psixologiyasında elə dönəmlər olur ki, onu vurub keçmək, milli – mənəvi dəyərlərlə ölçülür. " Sən həmişə mənimsəsən" (və ya " Boy çiçəyi") dramında Nargilə və Həsənzadə, "Xurşidbanu Natəvan" dramında Natəvan və Knyaz Xasay, "Unuda bilmirəm " dramında Nəriman və Kamran bu qəbildən olan surətlərdir. Şəxsi ləyaqət, mənlik, mənəvi – aləm və xeyirxah fəzilət sahibləri başqa cür yaşaya bilməzlər. Ona görə də belə surətlər insanlara bəşəri dəyərləri təlqin etmək üçün yaradılır. Şəxsi həyatı və yaradıcılıq araşdırması zamanı müəllifin öz taleyi ilə yaratdığı qəhrəmanlar arasında bir oxşarlıq olduğu gözdən qaçmır.

Nuriyyə öz dərdini içində çəkən, onu kimsə ilə bölüşmək istəməyən bir qızıdır. Biləndə ki, Murad evlidir və bu evlilik ona xoşbəxtlik gətirməyib, dərdinin üstünə bir dərd də gəlir. Muradı tanıyan gündən o, artıq özünü deyil, yalnız onu düşünürdü. Keçən hər gün onu Murada daha çox yaxınlaşdırır, amma ona mümkünə qədərli bir eşq hekayəti yaşadır. Xalq və xalqın milli – mənəvi sərəvətinə vurğunluq illərin, əsrlərin

yaddaşından süzülüb bu günümüzədək yaşayan segahla öz taleyi arasında bir oxşarlıq görün Nuriyyə qəlbində sağalmaz yaraya çevrilən nakam sevgisindən yana – yana danışıq. Segaha olan məhəbbətini Nuriyyənin xarakterində yaşadan müəllif yaratdığı qəhrəmandan bir vasitə kimi istifadə edir.

Özünün mənəvi rahatlığını və sakitliyini təmin etmək üçün işinə daha çox bağlanan Nuriyyə oxuduğu hər bir əsərlə, milli – mənəvi dəyərlərlə ölçülür. " Sən həmişə mənimsəsən" (və ya " Boy çiçəyi") dramında Nargilə və Həsənzadə, "Xurşidbanu Natəvan" dramında Natəvan və Knyaz Xasay, "Unuda bilmirəm " dramında Nəriman və Kamran bu qəbildən olan surətlərdir. Şəxsi ləyaqət, mənlik, mənəvi – aləm və xeyirxah fəzilət sahibləri başqa cür yaşaya bilməzlər. Ona görə də belə surətlər insanlara bəşəri dəyərləri təlqin etmək üçün yaradılır. Şəxsi həyatı və yaradıcılıq araşdırması zamanı müəllifin öz taleyi ilə yaratdığı qəhrəmanlar arasında bir oxşarlıq olduğu gözdən qaçmır.

Bəzən dəyərlərə söykənən inamlar əsərdə xüsusi bir yer tutur. Kolxoz sədri Nəriman əminin həyat yoldaşı Qərənfilin dilindən söylənən " Amma bir şeyə inanıram ki, o da budur ki, dünyada nə yaxşı, nə də pis iş əvəzsiz qalmır " fikirləri insanları təbiiyə edir, hər kəsin taleyini gördüyü işlər, əməllər tənzimləyir kimi ideyası təbliğ olunur.

Nuriyyənin əxlaqi tərbiyəsinin saflığı onun təqaüdə çıxmış Ələsgər dayıya olan münasibətində öz əksini tapır. Ömür – gün yoldaşı Güllü nənəni itirəndən sonra tamamilə tək qalan Ələsgərə həyan olması milli - mənəvi dəyərlərə olan bağlılığının sübutudur.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏTBİQİNƏ DAİR BƏZİ MÜLAHİZƏLƏR

Ayaz QASIMOV,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, ADU-nun dosenti,

*"Ana südü bədənin mayası olduğu kimi,
ana dili də ruhun qidasıdır".*

F.Köçərli

Açar sözlər: ana dili, dövlət dili, Azərbaycan dili, kütləvi informasiya vasitələri, sözlərin qüsuru yazılışı, əcnəbi sözlər.

Ключевые слова: родной язык, государственный язык, Азербайджанский язык, средства массовой информации, ошибочное написание слов, иностранные слова.

Keywords: mother tongue, the official language, Azerbaijani language, the media, incorrect spelling of words, foreign words.

Dil ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı həm də xalqı yaşadan, onun varlığını sübut edən atributlardandır. Mənəvi diriliyimiz, varlığımız olan ana dilimiz, keçmişimizi bu günə çatdıran, bu günümüzü sabaha aparən bir vasitədir.

21 fevral Beynəlxalq Ana dili günüdür. Bu o deməkdir ki, bütün dünya ölkələrində xalqlar öz ana dilini sevirlər, bilirlər və bu dildə ünsiyyət saxlayırlar. Azərbaycan xalqı da, dövləti də ana dilini – dövlət dilini sevir. Əgər belə olmasaydı 1 avqust Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü dövlət səviyyəsində qeyd olunmazdı.

Azərbaycan dilindən düzgün istifadə etməyin zəruriliyini nəzərə çatdırmaq üçün müxtəlif illərdə prezident fərmanlarını, sərəncamlarını, Dövlət dili komissiyasının yaradılmasını yada salmaq kifayətdir. Məsələn, 18 iyun 2001-ci ildə "Dövlət dilinin təbii işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərman, 1995-ci

il noyabrın 12-də qəbul edilmiş Konstitusiyamızın 12-ci maddəsi ilə Azərbaycan dilinə Azərbaycan Respublikasının dövlət dili statusu verilməsi, 9 avqust 2001-ci il tarixdə, "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili təsis edilməsi haqqında" Sərəncam, 2003-cü il mart ayının 1-də "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu və milli dil siyasəti" mövzusunda keçirilmiş müşavirə və sair.

Bu sərəncam və fərmanlarda Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi tətbiqinin genişləndirilməsi, hərtərəfli inkişaf etdirilməsi, dilimizin saflığını və zənginliyini qorumaq tələb olunur.

Heç şübhəsiz uşaq və gəncləri öz ana dilinə məhəbbət ruhunda tərbiyə etmək prosesində müəllimlərin rolu əvəzənilməzdir. Azərbaycan dilini çoxsaylı müəllimlərimiz gənc nəsəyə öyrətməyi, onlarda hərtərəfli nitq mədəniyyəti

yaratmağı özlərinə şərəf sayırlar, dilimizin saflığını və zənginliyini söyləyərək qoruyurlar.

Sadalanən fərmanların həyata keçirilməsində nəinki dil və ədəbiyyat müəllimləri, 1-ci sinif müəllimlərindən başla yəni bütün fənn müəllimləri ürəkdən və həvəslə çalışırlar. Çünki ədəbi dilin daşıyıcıları əsasən onlardır. Bu işdə kütləvi informasiya vasitələri, şəhər və rayonlardakı müxtəlif idarə və müəssisələrin qarşısında vurulmuş lövhələr, ayrı-ayrı xidmət sahələrinin adları qoyulmuş tələblərə cavab verməlidirlər.

Ana dilinin mənimsənilməsində dərslərin və dərslərinin rolu olduqca böyükdür. Odur ki, onların tərtibinə çox diqqətlə yanaşılmalıdır. Hər sözə, cümləyə fikir verilməlidir ki, uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun olsun, tərbiyəvi xarakter daşsın, əcnəbi sözlərdən istifadəyə ehtiyatla yanaşılsın, həm də milli kökə bağlılıq, ana dilinə, Vətənə məhəbbət ruhunda olan mətnlər üstünlük təşkil etsin.]

Respublikamızda ana dilimizin dövlət dili kimi inkişafı, təmizliyi və qorunması sahəsində xeyli iş görülmüşdür. Lakin nöqsanlarımız da az deyil. Dilimizin təhrif olunmasına, reklamlarda, müxtəlif idarə və müəssisə adlarının yazılışında səhvlərə tez-tez rast gəlmək olur. Belə ki, rus sözlərinin latın qrafikası ilə yazmaq nəyə xidmət edir? Məsələn, "Başmaçok", "Çudo-peçka" kimi sözlər Azərbaycan əlifbası ilə yazılarda nə dəyişir? O sözlər Azərbaycanlaşır bəlkə? Belə misalları sayını artırmaq da olar: Bakinski bulvar kafesi, pivnaya boçka, staraya melnitsa, luna və sair. Yaxud, bəzi əcnəbi sözlərin də

danışıqda istifadə olunması: transfer etmək, kreativ, pentitensiar xidmət, evakuasiya və sair. Bəlkə bu, Avropaya, dünyaya inteqrasiya etməyin bir forması sayılır?

Avropaya inteqrasiya etmək milli-mənəvi dəyərlərimizə xələl gətirməməlidir. Əgər hər hansı bir fikri ifadə etmək üçün öz dilimizə məxsus söz və ya söz birləşməsi varsa, onun qarşılığı və ya tərcüməsi olan əcnəbi sözlərini işlətmək gözəl dilimizi korlamaqdan başqa bir şey deyil.

Eləcə də dilimizdə işlədilən sözlərin səhvlərlə yazılışı Azərbaycan dilini mükəmməl bilməyən adamda tərəddüd doğurur. Məsələn, ağılasıqmaz endirim, təkər bolansı, qaza-svarka, matarist, karberator, Rumuniya mebeli və sair.

Aşağıdakı elanlara diqqət yetirək.

Səmişlərin nəzərinə! Dayanacaqdan kənar avtobusu saxlamağı tələb etməyin.

Müdiriyyət

Görün neçə səhv var bu elanda?! Əvvəla, kənar yox, kənar da. Çünki harada saxlamaq sualına kənar da kimi cavab verilməlidir. İkinci, müdür sözü də səhv yazılıb, müdir olmalıdır. Deməli, müdiriyyət yox, müdiriyyət.

Yaxud, başqa bir elanda yazılıb: "Qoçət". "Qoçət" yazılıydı düz olardı. Ona görə ki, bu söz birləşməsi ikinci növ təyini söz birləşməsidir. İkinci növ təyini söz birləşməsində isə ikinci tərəf şəkilçi qəbul edir. Dilimizin qaydalarına görə, birinci növ təyini söz birləşməsində heç bir tərəf şəkilçi qəbul etmir. Məsələn, dəmir qapı, qızıl açar. İkinci növ təyini söz birləşməsində ikinci tərəf şəkilçi qəbul edir. Məsələn, anamın kitabı, məktəbin qapısı. Beləliklə, müəyyən

oldu ki, “qoç at” söz birləşməsi ikinci növ təyini söz birləşməsinə aiddir və ikinci tərəf şəkilçi qəbul etməlidir.

Mənası çoxları tərəfdən başa düşülməyən, əcnəbi sözlərlə yazılmış müəssisə adlarına da rast gəlmək mümkündür. Məsələn, pub, play station, blomberg, ravazzolo, ustop və sair.

Bəzi dolaylı tərcümələri də buraya aid etmək olar: oddan təhlükəli, oddanqorun (огнеопасно), moyka, yuyucu, maşın hamamı (мойка) və s.

Bir çox müəssisə və idarələrin adları ancaq əcnəbi dildə yazılıb. Bu da çoxları tərəfindən təbii ki, başa düşülmür. Bakının bəzi küçələrini gəzərkən elə təəssürat yaranır ki, Londonda, yaxud digər Avropa ölkələrinin birindəsən. Çünki Azərbaycan dilində heç bir yazıya rast gəlmirsən, yaxud tək-tək Azərbaycan dilində yazılmış lövhəyə rast gəlirsən.

Bütün idarə, müəssisə adları ölkəmizdə, eləcə də Bakıda ilk növbədə Azərbaycan dilində, onun yanında və ya altında isə əcnəbi dildə yazılmalıdır.

Aidiyyəti təşkilatlar (dil komissiyası, terminologiya komitəsi, ya digərləri) bu məsələlərə diqqəti və nəzarəti gücləndirməlidirlər. Kütləvi informasiya vasitələri nəzdində müəyyən qurumlar (məsələn, Dil Şurası, Bədii Şura və sair) yaradılmalıdır ki, vaxtaşırı yığıncaqlar keçirilsin, dildən düzgün istifadə qaydaları müzakirə olunaraq qəbul edilsin.

Əcnəbi sözlərin dilimizə daxil edilməsində də müəyyən qayda olmalıdır. Məsələn, “evakuasiya” sözünün qarşılığı Azərbaycan dilində “təxliyyə” olduğu halda, hansı ehtiyacdən “evakuasiya” sözünü işlətməliyik?

Yaxud, yüz il işlətdiyimiz əcnəbi (rus) sözünün digər əcnəbi (ingilis) sözü ilə əvəz olunması nədəndir? (vertolyot-herikopder).

Dilin saflığını qorumaq yalnız təhsil ocaqlarında deyil, o, həm KİV-də, küçə və meydanlardakı idarə adlarının yazılışında, elan və reklamlarda, müxtəlif xidmət qurumlarında, bir sözlə, yaşadığımız torpağın hər qarışında lazımdır.

Kütləvi informasiya vasitələrindəki diktörler və aparıcıların nitqi etalon sayılmalıdır ki, onlardan nümunə kimi istifadə edilsin. Söz və ifadələrin tələffüzü, danışq tempi də müəyyən qaydalara uyğun olmalıdır. Bəzən elə sürətlə danışılır ki, cümlədə və ya mətndə olan fikri tutmaq çətinləşir.

Azərbaycan dilinin həm çox qədim, həm də çox incə bir dil olması dünyaya məlumdur. Keçən əsrlərdə Azərbaycan da, ümumən Qafqazda olmuş səyyahlar, iş adamları, ədiblər bu dil ilə tanış olduqdan sonra heyrlə onun Qafqazda oynadığı rolunu fransız dilinin Avropada oynadığı rolla müqayisə etmişlər.

Hər kəs özünün lügət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə, ədəbi dil normalarına, orfoepiya və orfoqrafiya qaydalarına ciddi əməl etməlidir, şivə, ləhcələrlə ehtiyatlı davranmalıdır (xüsusilə rəsmi yığıncaqlarda, tədbirlərdə, kütləvi informasiya vasitələrində).

Ulu öndər Heydər Əliyev deyirdi ki, dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir.

Azərbaycan dilinin haqiqi Dövlət dili statusuna yüksəlməsi ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Keçən əsrin 70-ci illərində, rus dilinin

mövqeyi respublikamızda hələ çox güclü ikən Heydər Əliyev rayonları, təsərrüfatları gəzib kənd əməkçiləri ilə görüşərkən xalqla öz ana dilində, həm də anlaşılıqlı bir üslubda danışırdı. O deyirdi: “Mən keçmişdə də demişəm və bu gün də deyirəm, şəxsən arzum ondan ibarətdir ki, hər bir azərbaycanlı çox dil bilsin. Ancaq birinci növbədə öz ana dilini – dövlət dilini yaxşı bilsin...”

...Xarici dil bilmək, əlbəttə ki, lazımdır. Mən bir daha arzu edirəm ki, vətəndaşlarımız ingilis dilini də, rus dilini də, fransız dilini də, alman dilini də, türk dilini də, ərəb dilini də, fars dilini də, hətta çin dilini də bilsinlər. Gənclərimiz nə qədər çox dil bilsələr bir o qədər zəngin dünyagörüşünə malik olacaqlar. Bu, müasir dünyanın tələbidir. Amma ən əsası ondan ibarətdir ki, hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini – Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir...” (2, səh. 1).

Ümummilli lider H.Əliyev çox mötəbər müsabiqələrin birində olduqca doğru söyləmişdir və düzgün olan belə bir fikir səsləndirmişdir: “Dövlət dili müstəqilliyin, suverenliyin, istiqlalın, milli dövlətçiliyin əsas atributlarından, Azərbaycan ideologiyasının təməl prinsiplərindən biridir. Milli dil hər bir xalqın özünüdərkinin, milli oyanış, milli düşüncə tərzinin inkişafında müstəsna rol oynayır... Dil məsələsi – milli müdafiə məsələsidir. Dili qorumaq Vətəni qorumaq deməkdir, çünki dil də Vətən qədər, tarix qədər, adət-ənənələr qədər əzizdir. Dil də bayraq qədər müqəddəslərdəndir. Dil olmayınca millət olmaz, milliyyət olmaz. Milli mədəniyyət

yətin, təhsilin, elmin təməli ünsürü dildir...” (3, səh. 1).

Fikrimizcə, ana dili əcnəbi dillərin öyrənilməsində bünövrə, baza olmalıdır və yalnız ana dilini mükəmməl öyrəndikdən sonra, ona istinadən tədris olunmalıdır. Belə olduqda ibtidai siniflərdə əcnəbi dillərin tədrisi yolverilməzdir. Qoy ibtidai siniflərdə uşaqlar balaca vaxtlarından ana laylalarının şirinliyini, bayatıları, tapmacaları, nağılları, doğma dilin ahəngini, gözəlliyini, saflığını mənimsəsin, bu dilə məhəbbət, bağlılıq möhkəmlənsin. Əcnəbi dilləri yuxarı siniflərdə, müxtəlif kurslarda da öyrənmək mümkündür. Həm də yuxarı siniflərdə böyük əksəriyyət repetitorların xidmətindən istifadə edir.

Sırr deyildir ki, çox zəif biliyə malik olan şagirdə “3” qiymət veririk ki, sinifdə təkrar qalması. Ona görə də hesab edirəm ki, Azərbaycan dilindən “3” qiymət alan şagirdə attestat vermək düzgün olmaz. Ona görə ki, dilin insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olduğunu heç kim inkar edə bilməz və istər elmi səviyyədə, istərsə də məişət səviyyəsində dili mükəmməl bilməyən adam fikrini düzgün çatdırmağa çətinlik çəkir. Qarşılıqlı anlaşmada problemlər yaranır. Tutaq ki, riyaziyyat, kimya və ya fizika mütəxəssisləri riyazi əməllər, düstur və teoremləri aydın şərh edə bilmir, dinləyici (şagird, tələbə) çaş-baş qalır, münafişə yaranır. Eləcə də mühəndis, həkim, aqronom, iqtisadçı və digər peşə sahibləri düşüncələrini sözlə aydın ifadə edə bilmirlərsə, anlaşılmazlıq yaranır, digər tərəfdən isə, necə deyirlər, rentabellik pozulur, həm də əsəbilik yaranır. Deməli, normal ünsiyyət alınmır. Yığcam, lakonik və aydın danışq həm bir dəfə eşitməklə

başla düşülür, həm əlavə sual-cavaba ehtiyac olmur, həm də xoş əhval-ruhiyyə yaradır. Deməli, ana dilindən qazanılan "3" (şişirdilmiş) normal ünsiyyət qurmağı imkansız edir, qarşılıqlı anlaşma alınmır.

Bu işdə mütaliənin rolu əvəz olunmazdır. Məlum olduğu kimi mütaliə həm təfəkkürü inkişaf etdirir, insan milli-mənəvi dəyərlərə sahib olur, həm də nitqi zənginləşdirir. Təəssüflər olsun ki, son zamanlar mütaliə, bədii ədəbiyyat oxumaq arzuolunmaz səviyyədədir.

Məlumdur ki, əvvəllər vaxtaşırı dilimiz və əlifbamız təqiblərə, şovinst münasibətlərə məruz qalmışdır. Ona görə də biz ana dilimizə, Vətənimizin dilinə, Azərbaycan dilinə daha diqqətli və məsuliyyətli olmalıyıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. Bakı, OKA Ofset, 2009.
2. "Azərbaycan" qəzeti. Bakı, 31 avqust 1997.
3. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti. Bakı, 2003, № 1.

РЕЗИМЕ

Размышления о применении Азербайджанского языка

В статье автор, освещая заботу о государственном языке приводит указы и распо-

ряжения президента Республики об установлении Азербайджанского языка как государственного, о Дне Азербайджанского алфавита и Азербайджанского языка, об организации государственной комиссии, об усовершенствовании применения государственного языка и другие директивные документы.

Автор отмечает, что несмотря на заботу государства о чистоте, развитии и совершенствовании Азербайджанского языка в стране, все еще имеются недостатки в его применении. В доказательство вышесказанного, в статье приводятся многочисленные примеры и в целях улучшения этой работы даются предложения.

SUMMARY

Reflections about the use of the Azerbaijan language

Author of this article, highlighting concern about the state language, refers to decrees and orders of on the establishment of Azerbaijan language as an official state language, Day of the Azerbaijan alphabet and Azerbaijan language, organization of state commission, improvement of the use of state language and other guidance documents.

The author notes that despite the attention of the government about the purity, development and perfecting of the Azerbaijan language in the country there are still some shortcomings in its use. Numerous examples are presented as an evidence, recommendations for the improvement of situation are given.

“RƏMZƏ ÇEVİRİLMİŞ ADLAR” MÖVZUSUNDA DƏRS

İlhamə SULTANOVA,

Siyəzən şəhərindəki Ş.İsmayılov adına 3 nömrəli
tam orta məktəbin müəllimi

Azərbaycan dili fənni. V sinif:
Mövzu: Rənzə çevrilməmiş adlar
(2-ci dərs).

Standart: 1.2.2. Fikirlərinə konkret fakt və nümunələrlə əsaslandırılır.

1.1.2. Dinlədiyi məlumatlardakı əsas faktları seçir.

3.1.2. Mövzu ilə bağlı topladığı materiallar əsasında mətn hazırlayır.

Təlim məqsədləri: 1. Müsbət və mənfi ədəbi qəhrəmanları fərqləndirir, fikrini izah edir.

2. Dinlədiyi mətnin əsas ideyasını müəyyən edir.

3. Dil qaydalarını praktik olaraq yerinə yetirir.

İş üsulları: Beyin həmləsi, müzakirə.

İş forması: Böyük qruplarla iş, kollektivlə iş.

İntegrasiya: Ədəbiyyat, təsviri incəsənət, texnologiya.

Resurslar: İKT, dərslik, iş vərəqləri, illüstrasiyalar, kompozisiyalar, qiymətləndirmə cədvəli, marker, krossvord.

Dərsin gedişi: Salamlaşma, sinfin təşkili. Ev tapşırıqlarının yoxlanılması.

Keçən dərsdə verilmiş ev tapşırığı layihə şəklindədir. Belə layihələrin hazırlanması şagirdlərin tədqiqat

vərdişlərinin, biliklərə müstəqil yiyələnmə bacarıqlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Motivasiya: Motivasiya yaratmaq üçün lövhədə 3 atalar sözü nümayiş etdirirəm:

- Kişi öz sözünün ağası olar.
- Dövlətinin dili uzun, əli qısa olar.
- Evdə bişməyib, qonşudan gəlməyib.

Sonra sinfə aşağıdakı suallarla müraciət edirəm:

– Uşaqlar, bu atalar sözlərini sizə tanış olan hansı ədəbi qəhrəmanlara aid etmək olar?

– Onlar hansı əsərlərin personajlarıdır?

– Onları birləşdirən cəhət nədir?

– Bu obrazların hər biri nəyin rəmzinə çevrilib və s.

Şagirdlərin ehtimal olunan cavabları: – Birinci atalar sözü Qurbanəli bəyə, ikinci atalar sözü Hacı Qaraya, üçüncü isə Novruzəliyə aid edilə bilər.

– Bu personajların hər birinin adı rənzə çevrilib.

– Novruzəli avamlığın, Hacı Qara xəsisliyin, Qurbanəli bəy isə yalançılığın rəmzidir.

Şagirdlərin cavablarından sonra tədqiqat sualı qoyulur:

Tədqiqat sualı: – Daha hansı rənzə

çevrilmiş adları tanıyırsınız?

Tədqiqat aparmaq üçün sinif “Hacı Qara”, “Qurbanəli bəy”, “Novruzəli” adlı qruplara ayrılır. Qruplara aşağıdakı məzmununda iş vərəqləri paylanır:

İş vərəqi 1.

1. “Rəmzə çevrilmiş adlar” mətnində işlənmiş frazeoloji birləşmələri seçib yazın.

2. Frazeoloji birləşmələr haqqında danışın.

İş vərəqi 2.

1. “Rəmzə çevrilmiş adlar” mətnindəki ədəbi qəhrəmanların əsas xüsusiyyətlərini yazın. Həmin sözlərə sinonim tapın.

2. Sinonimlər haqqında danışın.

İş vərəqi 3.

1. “Rəmzə çevrilmiş adlar” mətnindəki ədəbi qəhrəmanların əsas xüsusiyyətlərini yazın. Həmin sözlərə antonimlər yazın.

2. Antonimlər haqqında danışın.

Sonra qruplara aşağıdakı tapşırıqlar verilir:

“Hacı Qara” qrupu: Heyvanlar haqqında oxuduğunuz əsərlərdə və baxdığınız filmlərdə yaddaqalan heyvan obrazlarını səciyyələndirin.

“Qurbanəli bəy” qrupu: Oxuduğunuz nağıllar və ya baxdığınız cizgi filmləri əsasında müsbət keyfiyyətlərin daşıyıcısı olan obrazları seçib səciyyələndirin.

“Novruzəli” qrupu: Oxuduğunuz nağıllar və ya baxdığınız cizgi filmləri əsasında mənfi xüsusiyyətlərin daşıyıcısı olan obrazları seçib səciyyələndirin.

İnformasiya mübadiləsi

müzakirəsi: Tədqiqat tamamlandıqdan sonra qruplar əldə etdiyi faktları təqdim edirlər. Bütün şagirdlər problemlə bağlı aparılmış tədqiqatlarla tanış olurlar. Sonra təqdimatlar müzakirə edilir və əvvəlcədən müəyyən edilmiş meyarlara əsasən qiymətləndirmə aparılır.

Sonra sinifdə krossvord üzərində iş aparılır. Krossvordu təqdim edib şagirdlərə deyirəm:

– Krossvordu həll etsəniz, rəngli xanalarda fədakarlığın rəmzinə çevrilmiş yunan qəhrəmanının adını öyrənəcəksiniz.

Krossvord:

1. Hər hansı bir iş uğrunda sonacan çalışıb-vuruşan.

2. Xoşxasiyyət, nəvazişli.

3. Tapşırıqlara laqeyd yanaşan, işi səliqəsiz görən, diqqətsiz.

4. Başqasının uğurunu gözü götürməyən.

5. Hər şeydən çəkinən, çarəsiz.

6. Etdiyi yaxşılığı dilinə gətirməyən, heç vaxt lovğalanmayan.

7. İş görmək istəməyən, zəhmətdən qaçan.

8. Doğru danışmayan, hamını aldadan.

Şagirdlər krossvordu həll edib “Prometey” sözünü oxuyurlar. Əgər bu obraz şagirdlərə tanış deyilsə, qısa məlumat verirəm:

– Prometey yunan əsatirlərindən birinin qəhrəmanıdır. O, insanları çox sevdiyi üçün allahlardan odu oğurlayıb insanlara bəxş edir. Bununla da fədakarlıq rəmzinə çevrilir.

Krossvordun birinci sualına diqqəti yönəldir və əlavə sual verməklə iş

aparırım:

– “Mübariz” sözü sizə kimi xatırladı?

– M.İbrahimov haqqında nə bilirsiniz?

– Onu da fədakar hesab edirsinizmi? və s.

Digər mənəvi keyfiyyətlərlə bağlı sual-cavabla işi davam etdirirəm.

Ümumiləşdirmə və nəticə: Yenidən diqqət tədqiqat sualına yönəldilir. Aşağıdakı sualları verirəm:

– Bu gün yeni nə öyrəndiniz?

– Hansı rəmzə çevrilmiş adlar ilə tanış oldunuz?

– Dərs prosesində ən çox xoşunuza gələn nə oldu?

– Sadaladığınız ədəbi qəhrəmanlardan hansına bənzəmək istərdiniz?

– Nə üçün mənfi qəhrəmanlara oxşamaq istəməzdiniz? və s.

Sonra aşağıdakı şərhə mövzunu bu günümüzlə əlaqələndirirəm:

– Uşaqlar, Novruzəli avam və savadsız idi, məktəbə getməmişdi. Bu gün işə təhsilə böyük dövlət qayğısı var. Sizin yaxşı oxumağınız üçün dövlətimiz yeni məktəblər tikir, sizi dərslərlə təmin edir. Elə oxuduğunuz məktəb də Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin bizə hədiyyəsidir. Bu qayğının müqabilində yaxşı oxuyun, vətənpərvər olun, müəllimlərinizi sevindirin.

Dərsin bu mərhələsində şagirdlər “Rəmzə çevrilmiş adlar” mətnində adı çəkilən “Poçt qutusu”, “Qurbanəli bəy” və “Hacı Qara” əsərlərindən kiçik epizodları səhnələşdirərək nümayiş etdirirlər.

Qrup işlərinin qiymətləndirilməsi üçün meyar cədvəlindən istifadə edirəm:

Qruplar	“Hacı Qara”	“Novruzəli”	“Qurbanəli bəy”
Meyar			
1. Təqdimetmə			
2. Dil qaydaları			
3. Yaradıcı tətbiqetmə			
4. Əməkdaşlıq			

Şagirdlərin dərs ərzində işlərini səviyyələr üzrə fərdi qaydada da qiymətləndirirəm.

İNFORMASIYA XARAKTERLİ YAZI İŞLƏRİNİN APARILMASI

Asya BƏKİROVA,

Təhsil Problemləri İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Açar sözlər: informasiya, standart, təhsil, yazı, mütaliə.

Ключевые слова: информация, стандарт, образование, письмо, чтение.

Key words: information, standards, education, reading, writing

İnformasiya termini mənşəcə latın sözü olub izahetmə, şərhətmə, məlumat vermə, xəbər vermə mənalarını daşıyan "informatio" sözündən yaranmışdır. İnformasiyada informasiya ilkin və təyin olunmamış anlayış kimi qəbul olunur. İnformasiya ifadə formasından asılı olmayaraq insanlar, cansızlar, faktlar, hadisələr, proseslər və s. haqqında olan məlumat və biliklərdir. Biliklər isə müəyyən faktlar və onlar arasındakı asılılıqlar şəklində ifadə olunur. İnformasiyanı yaratmaq, ötürmək mümkündür. Lakin fikrimizə, hər cür xəbərdə informasiya demək çətinidir. Təbiətdə və cəmiyyətdə bizi əhatə edən obyektlər, hadisələr, onların xassələri, qarşılıqlı münasibətləri haqqında məlumatlar yığılır olub, onlara dair bilikləri çoxaltmaq məqsədi daşıyır. İnformasiya anlayışının mahiyyətində ictimai xarakter daşıyan, rəsmi sənəd statusuna malik olan xəbər durur, o, inanılmalı, əsaslanılmalı, təkzibolunmaz məlumatdır. İnformasiya xarakterli yazını biz əməli yazılar sarasına daxil edirik. Əlbəttə, bu, müəyyən bacarıq, düşüncə tələb edir, bunun əsası da ümumtəhsil məktəblərində qoyulmalı və vərdiş halına salınmalıdır. Bu yazı növü spesifik xüsusiyyətə malikdir, yığcamlıq, konkretlik, faktların dəqiqliyi, doğruluğu, fikirlərin

məntiqiliyi tələb olunur.

İnformasiya məzmun etibarilə müxtəlif sahələr üzrə ola bilər: rəsmi dövlət sənədi kimi, siyasi məzmunlu, elmi informasiya, kənd təsərrüfatı ilə əlaqədar, bizneslə bağlı və s.

İnformasiya bir qayda olaraq digər əməli yazılardan icrasının vacibliyi, konkretliyi ilə fərqlənir. Avqust ayında Azərbaycanın xalq şairi, dramaturq, ədəbiyyatşünas və ictimai xadim, SSRİ-nin və Azərbaycan Respublikasının Dövlət mükafatları laureatı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvi, professor Bəxtiyar Mahmud oğlu Vahabzadənin anadan olmasının 90 illiyi tamam olurdu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İ.Əliyev Bəxtiyar Vahabzadənin 90 illiyinin keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə sərəncam imzalamışdır.

Əlbəttə, yuxarıda nümunə kimi verilən informasiya rəsmi dövlət səviyyəsində verilən bir xəbərdir. Bu informasiyaya əsasən keçirilən tədbir dövlətin göstərişi əsasında görülən işlərdir ki, ciddi məsuliyyət tələb edir. Hər bir müəssisədə öz səlahiyyəti daxilində müxtəlif məzmunlu informasiyaya imza edən onun doğruluq

dərəcəsinə cavabdehdir.

Tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlmək olur ki, informasiya, xəbər, məlumat, elan kimi sözlər bir-biri ilə sinonim sözlərdir. Mənası geniş ictimaiyyətə məlum olmayan hadisə haqqında bilgilik verməkdir, lakin işlənmə yerinə, təsir dairəsinə görə fərqlənilir.

Əlbəttə, bunlar ilk baxışda sadə, bəlkə də primitiv iş növü təsəvvür yaratsa da, bacarıq, düşünmə, məntiq tələb edir. Təcrübə göstərir ki, hətta ali təhsilli bəzi adamlar belə əməli, hamı üçün gərəkliliyi olan yazı növlərinin icrasında çətinlik çəkirlər. Ona görə də adamlara sadə görünən, lakin hər kəsə bütün sahələrdə lazım olan əməli yazının əsası ümumtəhsil məktəblərinin aşağı siniflərində (V-VI siniflərində) qoyulmalı, bacarıq səviyyəsinə qaldırılmalı və vərdiş halına salınmalıdır. Fikrimizə, bu iş də məktəbdə Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəlliminin üzərinə düşür. Müəllim dilimizin xüsusiyyəti və ədəbi-bədii anlayışlar haqqında lazım olan praktik bacarıqların da yaradılmasına qayğı göstərməlidir, həm də praktik yazılar üzərində aparılan iş ardıcıl olmalıdır ki, bacarıq halına düşsün. Onu da deməyi lazım bilirik ki, praktik yazılar üzrə aparılan iş hər sinifdə oxuyan şagirdlərin səviyyəsinə uyğun olmalı, müxtəlif sahələri əhatə etməlidir. Müxtəlif sahələrin (məktəb həyatı, təbiət gözəllikləri, təsərrüfat işləri, məhsul yığılır və s.) əhatə olunması şagirdləri axtarırsa salır, müşahidəyə istiqamətləndirir, fakt toplayıb təhlil etməyə yönəldir.

Bu baxımdan müəllimlərin anket sorğularına verdiyi cavablar da maraqlıdır: "İnformasiya xarakterli yazılar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu inşalar

dərsdə oxunmuş mətnin mövzusu ilə və yaxud da, çox zaman təqdimatlar mövzusu ilə bağlı olur"; "İnformasiya xarakterli yazılar daha çox müasir texnologiyalara əsaslanaraq yazılır. Hər hansı bir şair, yaxud yazıçı haqqında internetdən şagirdlər əlavə məlumat toplayıb təqdimat yazırlar. Uşaqlar bu xarakterli yazılara daha çox maraqlı göstərirlər"; "İnformasiya xarakterli inşa yazılarının aparılması ədəbiyyatı öyrənmək üçün tarix fənni ilə motivasiya yaradılmalıdır. Şagirdlər yüksək səviyyəli yazı nümayiş etdirmək üçün, hər hansı bir xəbəri, hadisəni düzgün qeyd etməlidir"; "İnformasiya xarakterli inşaların yazılması şagirdlərdə yazı vərdişlərinin aşılanması mühüm rol oynayır. Sırr deyil ki, şagirdlər belə yazıların aparılmasında internetin imkanlarından gen-boluna bəhrələnilir. Ancaq müəllimlər çalışmalıdır ki, şagirdlər birbaşa kompyuterin əsirinə çevrilməsinlər. Yəni, oxuduğu, öyrəndiyi nümunələri düşüncəli şəkildə mənimsəsinlər. Aldıqları informasiyanı öz cümlələri ilə dərk edərkən yazmaq bacarsınlar. Belə yazılar ədəbiyyatı mənimsəmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən şagirdlər yazıçı ilə polemikaya qoşulmaqdan belə çəkinirlər. Əlbəttə, yaradıcı, fəal şagirdləri dinlədikdə onların kövrək fikirlərinə hörmətlə yanaşır, səmimi deyim ki, qürur duyuram"; "İnformasiya xarakterli yazıların aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu izahlar gənclərə nəslə dünənimizi, bugünümüzü və sabahımızı yozulmağa əsas verəcəkdir. İnformasiya tələbatı şagirdləri kitabxanalara da cəlb edir. Bu cür davranış gəncləri ideal şəkildə formalaşdırır".

Məktəb təcrübəsi göstərir ki, şagirdləri məzmunu onlara yaxın olan hadisələr

haqqında informasiya üzərində işlətmək mümkündür. Son dövrdə dərc olunan metodik ədəbiyyatın nəzərdən keçirilməsi, məktəb təcrübəsi belə bir fikrə gəlməyə imkan verir:

Ədəbiyyatdan fənn kurikulumunun mahiyyəti müəllimlər tərəfindən lazımi şəkildə dərk olunmadığından, ədəbiyyat tədrisində müəyyən çətinliklər meydana çıxır. Çətinlik daha çox şagirdlərin sərbəst fikir ifadə etmələrində özünü göstərir. Həm də şagirdlərin yazı bacarıqlarının aşağı səviyyədə olduğu daha tez nəzərə çarpır. Yazı işlərində bəzi mühüm nöqsanlar müşahidə olunur. Bunlardan aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- a) fikirlərində müstəqilliyin, sərbəstliyin olmaması;
- b) Azərbaycan dilinin xüsusiyyətini, qanunlarını, orfoqrafıq qaydalarını bilməməkdən irəli gələn nöqsanlar;
- c) şagirdlərin mütaliə marağının azalması, onların lügət ehtiyatının lazımi səviyyədə olmaması.

Bu cəhət hörmətli Təhsil naziri Mikayıl Cabbarov tərəfindən də qeyd edilir. Hörmətli nazirin 2014-cü il 1279 nömrəli əmrində deyilir: "... aparılan pedaqoji müşahidələr və təhlillər göstərir ki, son zamanlar ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin mütaliəyə istiqamətləndirilməsi, onlarda mütaliə mədəniyyətinin formalaşdırılması üzrə zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi əvvəlki dövrlərlə müqayisədə zəifləmişdir. Bununla əlaqədar, şagirdlərin mütaliə işinin təşkilindəki təcrübədən sınaqdan çıxmış ənənələri bərpa etmək, onların mütaliəyə olan həvəsini daha da gücləndirmək və mütaliə vərdişlərini inkişaf etdirmək təhsil sahəsində prioritet vəzifələrdən biridir".

Hörmətli nazirimiz şagirdlərin

mütaliəyə istiqamətləndirilməsini prioritet vəzifə adlandırmaqda tamamilə haqlıdır, mütaliə olmadan təhsildə uğur, müvəffəqiyyət qazanmaq çətindir. Bu fikir şagirdlərin yazılı nitqinin sərbəstliyinə də aiddir. İstər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə sərbəstlik, müstəqil düşünmək söz ehtiyatının zənginliyindən asılıdır. Söz ehtiyatının zənginləşməsinin əsas vasitəsi mütaliədir. Mütaliə olmadan dil zənginliyindən danışmaq çətindir. Fikrin müstəqilliyi, sərbəst düşünmə və ifadə etmək təfəkkür prosesini ilə bağlı olduğundan, söz seçimi tələb edir. İfadə ediləcək fikir daha münasib söz axtarmaq zərurəti yaradır. Kifayət qədər söz ehtiyatı olmadan mətləbə uyğun söz tapmaq qeyri-mümkündür.

Yazı özü bir mədəniyyətdir. İş sahəsindən asılı olmayaraq, hamı bu mədəniyyətə sahib olmalıdır, bəziləri elə düşünür ki, düzgün yazmaq ancaq dil və ədəbiyyat müəlliminin işidir, ümdə vəzifəsidir. Belə düşüncə tərz, əlbəttə, yanlışdır, səhvə yol verirlər. Yazı ixtisas tanımı, həkim də, mühəndis də və digər sənət sahibləri də yaxşı və düzgün yazmağı bacarmalıdır. Əgər həkimin yazdığı resepti (dərman kağızını) oxumaq mümkün deyilsə, ona güzəştə getmə olarmı? Dürğu işarələri yerli-yerində qoyulmadıqda, bütün sahələrdə fikir dəyişir, aydınlıq yaranmır. Nitq mədəniyyəti, yazı təlimi ümumtəhsil mərhələsində verilir, gələcək ixtisasından asılı olmayaraq, hamı düzgün yazı vərdişini qazanmalıdır.

Yazı nümunələrinin nəzərdən keçirilməsindən aydın olur ki, ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinin yazı bacarığı, eləcə də yazılı nitq mədəniyyəti aşağı səviyyədədir, təhsilin indiki inkişaf

səviyyəsindən geri qalır, şagirdlərin müstəqil fikir söyləmələrinə, düşüncələrini sərbəst şəkildə yazıya almaqlarına imkan vermir. Yuxarı – X-XI sinif şagirdləri, hətta orta təhsili tamamlamış bəzi gənclər lazımi şəkildə bir ərizə, tərcümeyi-hal, protokol belə yazı bilmirlər. Bu sahədə müşahidə olunan nöqsanların səbəbləri ilə maraqlandıqda aydın olur ki, təlim prosesində şagirdlərin yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə lazımi şəkildə tələb verilmir, ardıcıl qayğı göstərilmir, ciddi tələb olmadığından, bəzi müəllimlər təlimdə yazı bacarığının inkişaf etdirilməsinə epizodik münasibət göstərirlər. Nazir Mikayıl Cabbarovun əmrindən aydın olur ki, əvvəlki tələb də zəifləmişdir. Deməli, bu deyənlərə göz yummaq olmaz. Əlbəttə, zəifləməni normal hal hesab edib, onunla razılaşmaq da olmaz.

VIII sinfin sonunda şagird (Ümumi təhsilin fənn standartları –I-XI siniflər) məzmun standartlarının 3.1.3.-ə uyğun olaraq 2-2,5 səhifə həcmində mühakimə, təsvir, informasiya xarakterli mətnlər (inşa, esse, məruzə) yazır.

Onu da deyək ki, müəllimlərə kömək məqsədilə informasiya xarakterli məruzə ilə bağlı fikirlərimizi bildirməyi də lazım bilirik: informasiya xarakterli məruzə şagirdin müstəqil işinin bir növü olub, dərstdə və sinifdən xaric məşğələlərdə istifadə olunur. Məruzə hazırlanması şagirdlərin nitq bacarıqlarını inkişaf etdirməyin, fəallaşdırmağın səmərəli yollarından sayılır. Məruzə auditoriyaya ünvanlandığı və yazılı mətnin hazırlanması ilə yanaşı, şifahi nitqlə bağlı olduğu üçün xüsusi diqqət tələb edir. İnformasiya səciyyəli məruzə ilə tanışlıq şagirdlərin ədəbi biliklərini genişləndirir,

ədəbiyyat kursunda monoqrafik və icmal mövzuların qavranılmasını asanlaşdırır.

İnformasiya xarakterli məruzənin, yaxud yazının tərtibində ilk növbədə titulların səhifəsinə diqqət yetirilir. Burada məruzənin mövzusu, məruzəni hazırlayanın (çıxışının) adı, soyadı, məktəbi, sinfi qeyd olunur. Axırda müəyyən edilmiş qaydada ədəbiyyat siyahısı yazılır.

İnşanın -məruzənin mövzusu müəyyənləşdirilir.

Sonra informasiya xarakterli inşanın - məruzənin planı tərtib edilir. Plan giriş, əsas hissə, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı, əlavələrdən ibarət olur.

Məruzənin mətnində planın hər maddəsi yeni səhifədən başlanır, başlıq yazılır, sonra isə həmin bölmənin məzmunu verilir.

Girişdə tədqiqatın nəyə həsr olunması, əhəmiyyəti öz əksini tapmalıdır.

İşin məzmunu məruzənin əsas hissəsini təşkil edir. Məruzənin mətnində (əsas hissədə) başlıca fikrin – ideyanın müəyyənləşdirilməsi və şərhini çox əhəmiyyətlidir. Bunun üçün materialın düzgün seçilməsi və yerləşdirilməsi zəruridir.

Nəticədə aparılmış tədqiqat yekunlaşdırılır, görülmüş işin nəticələri qeyd edilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı verilir.

Çıxış 5 dəqiqədən çox olmamalı, əlavə sualların cavablandırılması üçün vaxt saxlanılmalıdır. Çıxışın qiymətləndirilməsi zamanı aşağıdakı meyarlar nəzərə alınır:

1. Məruzənin tədqiqat xarakterində olması.
2. Müstəqillik səviyyəsi.
3. Məruzənin (informasiyanın) möv-

zuya uyğunluğu, yeniliyi.

4. Materialın məntiqi ardıcılıqla, sistemli şərhli.

5. Şagirdin nitq mədəniyyəti.

6. Əlavə suallara dolğun cavabların verilməsi.

Bütün bu deyilənləri hər bir ədəbiyyat müəlliminin nəzərə alması, yazıya hazırlıq dövründə şagirdlərinə düzgün izahatın verilməsinə səy göstər-məsi məsləhət görülür.

ƏDƏBİYYAT

1. İlham Əliyev. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 70 illiyi münasibətilə keçiril-miş yığıncaqdakı nitqi, Dilimizin saflığının qorunmasını təmin etməliyik,

"Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 9 noyabr 2015.

2. Ümumi təhsilin fənn standartları (I-XI siniflər) - Ədəbiyyat fənni üzrə təhsil proq-ramının məzmun standartları, səh 35-53, Bakı. "Mütərcim" nəşriyyatı, 2012.

3. Əlyar Qarabağlı, Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası, "Orta məktəbdə ədəbi yazıların əhəmiyyəti, təşkili", səh.273-286. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı.1968.

4. Camal Əhmədov. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası, Ədəbi yazıların aparılması, səh.391- 400, BDU-nun nəşriyyatı. 1991.

5. Şəmistan Mikayılov, Asya Bəkirova. Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI siniflərində ədəbiyyatın tədrisi metodikası, "Ədəbiyyat

dərslərində şagirdlərin rəhbərli nitqinin inkişaf etdirilməsi", səh.332-371, nəşriyyatı, Bakı. 2008.

6. Bilal Muradov, Aydın Hacıyev. Ədəbiyyat dərslərində şifahi və yazılı nitqin inkişaf etdirilməsi, Bakı, APİ-nin nəşri, 1990.

РЕЗЮМЕ

Информация - сведения, передаваемые людьми устным, письменным или другим способом. Информация превратилась в обще-научное понятие, включающее обмен сведе-ниями между людьми, человеком. В современном мире информация представляет собой один из важнейших ресурсов и, в то же время, одну из движущих сил развития чело-веческого общества. Информационные про-цессы, происходящие в материальном мире, живой природе и человеческом обществе из-учаются всеми научными дисциплинами.

SUMMARY

Information — information transmitted by people orally, in writing or in another way. The information has become a General scientific term that includes the exchange of information between people, man. In today's world, informa-tion is one of the most important resources and, at the same time, one of the driving forces of de-velopment of human society. Information processes occurring in a material world, wildlife and human society are studied by all scientific disciplines.

DƏRSLİK ŞAĞİRDİ ZƏNGİNLƏŞDİRƏNDƏ...

Rəsmiyə KƏRİMOVA,

Bakı şəhərindəki 55 nömrəli orta məktəbin müəllimi

Məktəblərimizdə yeni təhsil proqramlarının (kurikulumların) tətbiqinə başlanılmasından xeyli vaxt ötür. Artıq səkkizinci siniflərdə də tədris yeni kurikulumlarla həyata keçirilir. Müəllimlərimiz yeni təlim texnologiyalarından istifadə ilə bağlı müəyyən təcrübə qazanmışlar. Bu isə o deməkdir ki, təhsilimizdə kurikulum islahatı öz uğurunu qazanmaqda və qəbul olunmaqdadır.

Bu illər ərzində digər təlim resurslarının yaradılması istiqamətində müəyyən işlər görülsə də, dərslik təlim prosesində ən ciddi və əsas vasitə olaraq qalır. Elə buna görə də yeni proqramlar əsasında tərtib edilən dərsliklərin keyfiyyəti, neçə ildir ki, gündəmdən düşməyən önəmli məsələyə çevrilmişdir. TQDK- da aparılan təhlillər, mətbuatda, sosial şəbəkədə gedən müzakirələr cəmiyyətin bu sahə ilə bağlı marağını və narahatlığını ifadə edir. Lakin bu məsələ hər kəsdən artıq müəllimləri narahat edir. Sırr deyil ki, islahatın həyata keçirildiyi ilk və eləcə də sonrakı illərdə çap olunan bəzi dərslikləri əksər müəllimlər qəbul etmək istəmirdilər. Bunun bir səbəbi müəllimlərin ənənəvi dərsin, ənənəvi dərsliyin təsiri altında olmaları, illər

boyu alışdıqları iş formalarından ayrılı bilməmələri idisə, digər, həm də əsas səbəbi dərsliklərin keyfiyyətsiz olması idi. Metodik cəhətdən systemsiz, dil-üslub baxımından qüsurlu, çətin qavranılan materiallarla dolu olan bəzi dərsliklərlə işləmək müəllim və şagirdlər üçün əziyyətli bir işə çevrilmişdi. Bu vəziyyət nə qədər qəribə olsa da, müəllimləri yeni proqrama uyğun dərsliyin məhz bu cür olması qənaətinə gətirir, onlarda həm kurikulum, həm də yeni dərsliklərlə bağlı ruh düşkünlüyü yaradırdı.

Hazırda istifadə etdiyimiz VII sinfin ədəbiyyat dərsliyi yeni dərslik haqqındakı bədbin fikirləri alt-üst etdi. Məlum oldu ki, kurikulum əsasında bütün pedaqoji, psixoloji və metodik tələblərə cavab verən, bu proqramda nəzərdə tutulmuş bilik və bacarıqların reallaşmasını təmin edən, eyni zamanda aydın, asan qavranılan, ən əsası, ədəbiyyatın əzəli və əbədi həyatı, həyat həqiqətlərini öyrətmək, insanı tərbiyələndirmək vəzifəsinə sadıq olan maraqlı dərsliyin yazılması da mümkündür. Daha doğrusu, yeni dərslik elə belə olmalı imiş...

Ədəbiyyat fənnini tədris edən müəllimlərin də, bu fənni mənimsəyən şagirdlərin də nə istədiyini yaxşı bilən

alimlərimizin və onlarla birlikdə çalışan orta məktəb müəllimlərinin müəllifliyi ilə hazırlanan VIII sinfin ədəbiyyat dərslisi də, ürəyimizcə oldu. Bu dərsləklə bağlı qənaətlərimi həmkarlarımla bölüşmək istəyirəm.

Mükəmməl metodik sistemə malik olmasını dərslinin ən böyük uğurlarından biri sayıram. "Dərsləklə necə işləməli?" başlığı altında verilən izahlar şagirdlərə ayrı-ayrı rubriklərin, tapşırıqların məqsəd və mahiyyətini açıqlayır. "Qədim və zəngin ədəbiyyatımız" adlı giriş mətni onları söz sənətimizin tarixi, digər xalqların ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı əlaqəsi, dünya ədəbiyyatındakı yeri, ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsi, ədəbiyyatşünaslıq elminin sahələri haqqında yığcam, amma oxunaqlı və yaddaqalan məlumatla tanış edir. Sonra birinci bölmə başlayır. Beşinci səhifədəki başlıqlarla tanışlıq zamanı aydın olur ki, dərslük hazırlanarkən tarixi-xronoloji ardıcılıq əsas götürülmüşdür. Bunun səbəbi "Müəllim üçün metodik vəsait" in ilk səhifələrində izah edilir və deyilir: "VIII-IX siniflərdə ədəbiyyatımızın xronoloji ardıcılıqla, varislik gözlənilməklə, tarixi-ədəbi zəmində öyrənilməsi məqsədəuyğun sayılmışdır". Belə ki, VIII sinifdə öyrəniləcək əsərlər qədim, orta və yeni dövr ədəbiyyatımızdan seçilmiş və elə həmin dövr və mərhələlərin adları ilə ayrı-ayrı bölmələrdə qruplaşdırılmışdır. Bu ardıcılıq kurikulum sənədinin tələbi ilə müəyyənləşdirilmişdir.

Bölmələrin əvvəlində dövrün mühüm xüsusiyyətlərini səciyyələndirən yığcam icmallar verilmişdir. Bu, ayrı-ayrı dövrlərin ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mənzərəsi, ümumiyyətlə, ədəbiyyatımızın tarixi haqqında şagirdlərdə bütöv təsəvvürün yaranmasına səbəb olacaqdır. Bölməni təməmləyən sinifdən xaric oxu dərslərində həmin bölmə üzrə müstəqil oxunmuş əsərdən istifadə edilməsi (məsələn, I bölmə üzrə Nizami Gəncəvinin "Zalim padşahla düzdanışan qocanın hekayəti", Məhsəti Gəncəvinin rübailəri; II bölmə üzrə İmadəddin Nəsiminin "Mövsüminovruzü neysan" qəzəli, III bölmə üzrə "Koroğlu" dastanından "Hasan paşanın Çənlibelə gəlməsi" qolu və s.), eləcə də kiçik summativ qiymətləndirmələr üçün həmin bölməyə uyğun əsərlərin seçilməsi bu təsəvvürün bir qədər də dərinləşməsinə səbəb olur. Hesab edirəm ki, bu, biliklərin mərhələli, ardıcıl şəkildə mənimsənilməsi üçün faydalı yoldur.

Qədim və orta dövrə aid olan klassiklərin yaradıcılığı şagirdlər tərəfindən maraqla qarşılır. Çünki Xaqani, Nizami, Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Füzuli kimi söz ustalarının əsərləri öz klassikliyi ilə bərabər, müasirliyini, bütün dövrlər üçün aktuallığını da qoruyub saxlayır. Qədim və orta dövr ədəbiyyatımızdan seçilmiş nümunələri səkkizinci sinif şagirdləri üçün uğurlu seçim hesab edirəm. İ.Nəsiminin "Ağrımaz", M.Füzulinin "Söz" qəzəlinin yenidən

dərsliyimizdə yer alması müəllimlərimizi, xüsusilə sevindirdi. 1300 illik tarixi olan "Kitabi "Dədə Qorqud" dastanından "Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy" un tədrisi bu yaş dövründəki şagirdlərdə vətənpərvərlik, cəsurluq, sədaqət, ata-anaya hörmət və s. duyğuların aşılmasında, onların şəxsiyyət kimi formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayacaqdır.

Növbəti bölmələrdə də illərin sınağından çıxmış, müəllimlərimiz üçün doğma olan təlim materiallarının: M.P.Vaqifin "Hayıf ki, yoxdur", Q.Zakirin "Durnalar", Aşıq Ələsgərin "Dağlar", C.Məmmədquluzadənin "Qurbanəli bəy", Ə.Haqverdiyevin "Bomba", əvvəllər məktəblərimizdə tədris edilmiş S.Ə.Şirvaninin "Qafqaz müsəlmanlarına xitab", M.Ə.Sabirin "Əkinçi" və s. əsərlərin verilməsi təqdirləyicidir.

Lakin bildiyimiz kimi, gözəl əsər seçimi işin yalnız bir tərəfidir. Ədəbiyyat dərslisinin uğurunu təmin edən ən vacib cəhət həmin əsərlərin metodik baxımdan necə işlənməsi, yəni məzmunun mükəmməl qavranılması, ideyanın aşkara çıxarılıb mənimsənilməsi və s. kimi mühüm məsələlərin həyata keçirilməsi üçün hansı üsulların, vasitələrin müəyyənləşdirilməsidir. Bu, əslində, dərslinin dəyərləndirilməsində ən mühüm keyfiyyət göstəricisidir.

Kurikulum sənədi fəal/interaktiv təlimin metodlarının tətbiqini zəruri edir. Etiraf etmək lazımdır ki, müasir dərslük qurmaqda, onun bütün mə-

hələlərini, xüsusən "motivasiya" nı yaratmaqda, "tədqiqatın aparılması" üçün doğru nəticələrə istiqamətləndirən tapşırıqların müəyyənləşdirilməsində hələ də çətinlik çəkən müəllimlərimiz var. Səkkizinci sinfin ədəbiyyat dərslisində sual-tapşırıqlar sistemi elə qurulmuşdur ki, müəllim metodik vəsaitdəki tövsiyələrə ardıcılıqla əməl edərək heç bir çətinlik çəkmədən, necə deyirlər, "dağa-daşa düşmədən" fəal/interaktiv dərslin bütün tələblərini yerinə yetirməyə nail olur: bir-birinin məntiqi davamı olan maraqlandırmaya da, düzgün müəyyən edilmiş tədqiqat sualına da, onun aydınlaşdırılması üçün tapşırıqlara da, mənimsənilmiş bilik və bacarıqların tətbiqinə də...

Hər bir mövzudan əvvəl "Yada salın", "Düşünün" başlıqları altında verilmiş suallardan məzmunun öyrədilməsi və təhlil dərslərində motivasiya yaratmaq məqsədi ilə istifadə edilir. Bu suallar şagirdləri mövzu ilə bağlı bu vaxta qədər öyrəndiklərini xatırlatmağa, həmin dərslərlə əlaqələndirməyə və yeni araşdırmalara sövq edir. Bununla bərabər, metodik vəsaitdə motivasiya yaratmaq üçün başqa rəngarəng variantlar da təqdim olunmuşdur. "Oxuda aydınlaşdırın" tapşırıqları bütün mövzulara aid olub, 1.1.1 və 1.1.5 standartlarına xidmət edir. Şagirdlər çətin sözlərin mənasını aydınlaşdırmaq üçün lüğətlərlə işləyirlər. Bu isə onların söz ehtiyatının artmasına kömək edir. Eyni zamanda hər bir əsəri öyrəndikcə ondakı təsvir

və ifadə vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi bədii əsərin təsir gücünün duyulmasına, oxucunun daha çox zövq almasına səbəb olur, onun yaddaşına həmişəlik həkk edilir.

Bədii əsərin öyrənilməsi oxunun həyata keçirilməsi ilə başlayır. Bunun üçün müxtəlif oxu formalarından: fərdi səssiz oxu, səsli oxu, fasilələrlə oxu, proqnozlaşdırılmış oxu, ikihissəli gündəlik oxu və s. istifadə etmək təklif edilir. Əsərin oxusundan sonra mətn-kənarı suallar cavablandırılır. Bu sualların, qismən, qapalı, əsasən, yarımçıq olması müəllimlərin işini xeyli asanlaşdırır. Maraqlıdır ki, müəlliflər mətn-kənarı suallardan ilk dəfə olaraq VII sinfin dərsliyində istifadə etmişlər. Bu müəlliflərin əvvəlki dərsləkləri ilə müqayisə apardıqda səbəb aydınlaşır: mətn-kənarı suallar, əsasən, yarımçıq suallardır. Görünür bu məzmununda sualların mətn kənarında yazılmasını məqsədəuyğun saymışlar. İlk oxunun verdiyi imkan daxilində fakt və hadisələrin səbəbini izah etməyi, mühakimə yürütməyi, oxu zamanı yaranan ovqatı, hiss və qənaətləri ifadə etməyi tələb edən bu suallar ("Dünya xanım bu qərarında haqlı idimi?", "Bəyin öz nöqərləri və qaravaşla rəftarı sizdə hansı hiss və düşüncələr yaratdı?", "İsmətın Orxanın təklifini Səlimdən gizlətməsinə səbəb nə ola bilər?" və s.) şagirdləri ehtimal dərindən düşünməyə sövq edir, onların məntiqi və tənqidi təfəkkürünü inkişaf etdirir. İkinci mərhələdə görülən işlər

məzmunun mükəmməl qavranılmasına nail olmaq üçündür. Bu mərhələdə məcazların müəyyənləşdirilməsi, əsərin məzmununa aid sualların tərtib edilməsi, məzmunun müxtəlif (yığcam, geniş, yaradıcı) formalarda nağıl edilməsi və s. həyata keçirilir. Görülən bu işlər məzmunun daha yaxşı mənimsənilməsinə xidmət etməklə, həm də təhlil hazırlıq məqsədi daşıyır.

Əsərin mövzusunun, ideyasının aydınlaşdırılması, bədii xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması, növ və janrının müəyyənləşdirilməsi, obrazların səciyyələndirilməsi üzrə aparılan işdə – təhlil dərslində fəal/interaktiv təlim metodları tövsiyə olunur. Bədii əsərlərin təhlil edilməsində şagirdlərə istiqamət vermək üçün işlənilən hazırlanmış "Əsərin təhlilinə hazırlaşın" mətnləri dərsləyin ən uğurlu cəhətlərindən sayılmalıdır. Təhlil üzrə "Araşdırın. Fikirləşin. Cavab verin" başlığı altında verilən sual və tapşırıqların yerinə yetirilməsində şagirdlərə "ipucu verən", əsərdə diqqət yetirilməli olan əsas mətləblərə işarə edən bu kiçik mətnlər nəinki şagirdlərin, həm də müəllimlərin marağına səbəb olur. Bu mətnlər şagirdin fəaliyyəti üçün stimül rolunu oynayır, onda, belə demək mümkünsə, təhlilçi əhvali-ruhiyyəsi yaradır, araşdırma həvəsi oyadır. Ədəbiyyatşünaslığın bir bölməsi olan ədəbiyyat nəzəriyyəsi haqqında kurikulumda nəzərdə tutulan anlayışlar barədə məlumat şagirdlərə bu mətnlərdə çatdırılır, sonra tapşırıqlarla möhkəm -

ləndirilir.

Əsərin məzmunu mənimsənilməkdən və təhlil aparıldıqdan sonra şagirdlər "Tətbiq. Müzakirə. Yaradıcı iş" başlığı altında verilmiş sual və tapşırıqları icra edirlər. Mənimsənilmələrini bu mərhələdə yaradıcı şəkildə tətbiq edən şagirdlər müxtəlif yönümlü fəaliyyət göstərir, fərqli bacarıqlarını inkişaf etdirir və zənginləşdirirlər.

Yeni proqramda nəzərdə tutulmadığından dərsləkdə tərcümeyihal materialları verilmir. Bu isə müəllimlərimizin narahatlığına səbəb olur. Mənim fikrimcə, bu barədə narahat olmağa dəyməz. Dərsləyin sual-tapşırıqlar sistemində "Müstəqil iş üçün" tapşırığı daxil edilmişdir. Bölmələrin sonunda verilən bu tapşırıq şagirdləri müstəqil araşdırmaya, bölmədə tanış olduqları sənətkarların həyatı ilə bağlı məlumat toplamağa sövq edir. Bu tapşırıqda biganə qalmayan, onun hansı səviyyədə icra edildiyinə nəzarət edən müəllim şagirdlərin yazıcılarının həyat və yaradıcılığı haqqında zəruri məlumata malik olmasını təmin edə bilər. Dərslük müəlliflərinin fikrincə, təklif edilən hər bir müstəqil işlə bağlı şagirdlərə təlimatın verilməsi vacibdir. Bu mənada yazıcının həyatı ilə bağlı hansı həcmdə və hansı məlumatların əldə edilməsinin vacib olduğu barədə şagirdlər əvvəlcədən bilgiləndirilməlidir. Bunun üçün onlara bir neçə

bənddən ibarət plan, yaxud suallar vermək faydalıdır.

Dərsləkdə ən xoşuma gələn cəhətlərdən biri də sinifdaxaricə oxu dərslərinin təşkilidir. Hər bölmənin sonunda aparılan bu dərslər bölmə üzrə seçilmiş əsər əsasında həyata keçirilir və qazanılmış bütün bilik və bacarıqların tətbiqinə, təkmilləşdirilməsinə, inkişaf etdirilməsinə şərait yaradır.

Maraqlı, rəngarəng ev tapşırıqlarının müəyyənləşdirilib dərsləkdə "Evdə iş" başlığı altında verilməsi uşaqları düzgün istiqamətləndirməkdə biz müəllimlərə çox böyük kömək edir. Müşahidələr zamanı aydın olur ki, ən zəif şagird belə internet mənbələrindən, kitabxanalardan məlumat toplayıb qayıdır və topladığı məlumatı böyük maraq və həvəslə sinif yoldaşları ilə, müəllimlərlə bölüşməyə çalışır.

Dərsləyin dizaynı, verilən illüstrasiyalar, şəkillər maraqla qarşılanır. Dərsləkdəki şəkillərlə bağlı sual və tapşırıqların verilməsi müəllimləri razı salır. Şagirdlər bu suallarla əlaqədar öz fikirlərini deməkdən böyük zövq alırlar. Bu da onların dünyagörüşünün genişlənməsi, maraq dairəsinin artması üçün bir vasitədir.

Səkkizinci sinfin "Ədəbiyyat" dərsləyini uğurlu hesab edirəm. IX sinfin ədəbiyyat dərsləyinin məzmun və quruluşca bu dərsləyə bənzəməsinə arzulayıram.

ŞAĞIRD YARADICILIĞINDAN NÜMUNƏLƏR

Esselər...

Şövkət ASLANOVA,

Bakı şəhərindəki 285 nömrəli tam orta məktəbin müəllimi

Əsgər marşı

“Əsgər marşı” vətənimizin ağır günlərində yarandı. Bu mahnı elə bir zamanda meydana gəldi ki, xalqımızın qorxmaz oğulları, qızları canlarından keçərək düşmənlərimizin üstünə yeriyirdilər. Ölümə getdiklərini bilsələr də, yenə qorxmurdular. “Əsgər marşı”nın vətənpərvərlik mövzusunda yazılan mahnılar arasında xüsusi yeri var. Həm yeni yarandığı zaman, həm də indi bu marş əsgərlərimizin himninə çevrilib.

Sözləri Şəmistan Elzamanlıya, musiqisi Cavanşir Quliyevə aid olan bu mahnı bizim hamımızı vətəni qorumağa çağırır. Vətəni yaşadan da bizik, onu şərəfləndirən, ucaldan da bizik. Azərbaycanımız nə qədər inkişaf etsə də, həm də çətin günlərini yaşayır. Nə qədər ki bu ulu torpağın beşdə bir hissəsi düşmən tapdığı altındadır, heç kimin, yaşından asılı olmayaraq, heç kimin rahat yaşamağa ixtiyarı yoxdur.

Doğma diyarım

Qədim tarixə malik Azərbaycanımız əsrlər boyu daim başqalarının tamahına tuş gəlib. Uca dağları, əsrarəngiz təbiəti görün hər bir dövlət

onu əldə etmək istəyib. Azərbaycan yalnız təbiəti ilə deyil, həm də təbii sərvətləri ilə zəngindir. Qara qızıl, qızıl yataqları, buz bulaqları, səfalı bitkiləri, zəngin flora və faunası yurdumuzun necə gözəl nemətlərə malik olmasından xəbər verir.

Dünyadakı ən qədim insan məskənlərinin burada olması yurdumuzun qədim tarixə malik olmasının sübutudur. Yurd yerindən tapılmış əşyaları, qayaüstü rəsmləri, tarixi abidələri tədqiq edərkən o dövrün insanların yaşayışı, məşğuliyyəti haqqında geniş məlumatlar əldə edirik.

Azərbaycan həm də dahi bəstəkarları, zəngin musiqisi, ədəbiyyatı ilə məşhurdur. Bu diyar qəhrəmanlar diyarıdır. Düşməndən qorxmayan, ona arxa çevirməyən oğlan və qızların diyarıdır. Hər biri bir alınmaz qala kimi Vətənin müdafiəsində durmuş bu igidlər adlarını bu əsrarəngiz gözəlliklər yurdunun tarixinə qızıl hərflərlə yazıblar.

Köməyə ehtiyacı olanlara yardım etmək vacibdir

Allah insanları bərabərhüquqlu yaratsa da, onların arasında fiziki qüsurulular da vardır. Lakin əsl qüsurlu

Esselər...

2016, № 1

fiziki olmaqla deyil. Bəzən hər üzvü görməsi, eşitməsi, yeriməsi, danışması yerində olan insanlar düşüncələri, davranışları ilə qüsurlu olduqlarını göstərirlər.

Köməksizə əl tutmaq babalarımızdan qalma xeyirxahlıqdır. Ancaq bunu elə etmək lazımdır ki, kömək etdiyimiz adamın qüruru inciməsin. Daha yaxşısı isə bunu onun xəbəri olmadan etməkdir. Bəzən isə bunu özlərini öymək, başqalarından daha üstün-dırmaqarası “xeyirxah” göstərmək istəyənlər də olur... Görəsən, bunun kənardan necə gülünc görünmədiyini bilirlərmi? Çünki əsl köməksiz, əsl qüsurlu əlil insanlar onlardır.

Bir insan sağlamdırsa və heç kimə ehtiyacı yoxdursa o, Allaha çoxlu şükür etməlidir. Çünki Tanrı onu sağlam yaratmışdır.

Biz bizdən kömək istəyən insanlara təmənnəsiz yardım ediriksə, həm o insanın duasını qazanır, həm də AL-LAHIN qarşısında savab etmiş oluruq.

Coğrafi kəşflərin zərəri

Yeni torpaqların kəşfi coğrafiyanın inkişafına səbəb olsa da, bir çox yerli tayfalarə bədbəxtliklər gətirdi. Bu coğrafi kəşflərdən müstəmləkələr böyük gəlirlər əldə etdilər. Amerikanın kəşfi zamanı səyyahları gülürəzlə qarşılayan yerli əhali başlarına nə kimi bəlalərin gələcəyini bilmirdilər. Bu bərkətlə torpaqları görün ispanlar, portuqallar daha çox

qızıl, daha çox qənimət əldə etmək üstündə bir-birilə mübarizə aparırdılar. Nəticədə, zərər çəkən yerli əhali olurdu. Onların torpaqları əllərindən zorla alınır, özləri isə qula çevrilib gəmilərlə başqa ölkələrə aparılır, orada satılırdı. Yerli əhali həm maddi, həm də hərbi cəhətdən müstəmləkəçilərdən zəif olduqlarına görə özlərini müdafiə edə bilmirdilər. Daha çox mübarizə aparana isə öldürülürdülər.

Mənəvi borcum

Dünyaya gələn bütün insanlar eynidir. Lakin yaşadığı mühitdən, böyüdüüyü yerdən asılı olaraq hərə bir tərbiyədə böyüyür. Yaşa dolduqca dünyaya başqa gözələ baxır insan. Getdikcə bir şəxsiyyət kimi formalaşır. Uşaqlıqdan ətrafındakıların diqqəti, sevgisini görənlər də olur, görməyənlər də.

Böyüdükcə başa düşürük ki, heç kim yalnız özü üçün yaşamır, yaşamamalıdır. Əgər bizim doğulub boya-başə çatmağımızda valideynlərimizin, təhsil almağımızda müəllimlərimizin rolu varsa, deməli, bizim də üstümüzdə başqalarının əziyyəti var. Bizim də əzizlərimiz qarşısında layiqli övlad olmaq kimi, müəllimlərimiz qarşısında təhsilli, savadlı olmaq kimi bir mənəvi borcumuz var.

Bizim ən şərəfli, ən vacib bir borcumuz var - Vətənə sədəqət borcu! Bu borc bəzən canımız, qanımız bahasına başə gəlsə də, ən şərəflisi, ən

dəyərlisidir. Vətənə sevgisi olmayan, onu qorumayan və buna görə də özünə haqq qazandıranlar özlərindən sonra heç bir iz qoymadan məhv olacaqlar.

20 Yanvar - qan yaddaşımız

Bəla gəlirəm deməz. Eləcə gələr və özü ilə də dəhşətlər, ağılasığmaz bədbəxtliklər gətirər. 1990-cı ilin 20 yanvarına açılan səhərdə Azərbaycanın üzərini qara bulud kimi bir bəla bürüdü. Bu bəlanın müəllifləri, əli qanlıları Bakının küçələrini qanla sulamağı qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Günahsız insanları qırğına verməklə "sapı özümüzdən olan balta-lar" xalqımız qarşısında ən böyük xəyanəti etdilər. O dəhşətli gecədə azadlıq, müstəqillik uğrunda mübarizəyə qalxan insanlar öz etirazlarını küçələrə çıxmaqla bildirdilər. Silahsız insanların ağına belə gəlməzdi ki, illərlə özlərinə əziz dost bildikləri ruslar və ermənilər belə vəhşiliklər törədə bilirlər. Məhz o gün ağıla gəlməyən başa gəldi. O gecə paytaxtın küçələri qan içində idi. O gecə müsibətin həddi-hüdudu olmadı. O gecə nalələr ərsə dirənmişdi. Bu müsibətin içində insanlar qan-yaş tökə-tökə göz-gözə gəlirdilər. Hamı bir-birinin gözündə nəsə bir ümid, çıxış yolu axtarırdı. Gözlərdə qorxu, gözlərdə dəhşət, qəzəb vardı. Kimsə çıxış yolu demirdi, kimsə təsəlli vermirdi. Hər yerdən ölüm fəryadı ucalırdı.

O gecə Bakı görünməmiş vəhşiliklərin şahidinə çevrildi. O səhər

gözünü qanla açdı. Küçələr insan cəsədləri, tankların altında qalıb əzilmiş maşınlarla dolu idi. Binaların şüşələri güllədən çiliklənmiş, divarlar dəlik-deşik edilmişdi. Qatıl əlləri hətta dünənədək oyuncaqları ilə oynayan körpələrə belə rəhm etmədi, neçə balanı amansızlıqla yaşadlarından ayırdı. Ürəyi yaşamaq eşiği ilə dolu gənclərimizi qanına qəltan etdi. Neçə evin çırağı söndürüldü.

Lakin heç nə xalqın azadlıq əzmini qıra bilmədi: Bütün qadağalara baxmayaraq, adamlar axın-axın küçələrə töküldülər. Şəhidlərimizi son mənzilə yola salmaq üçün yenə də bir oldular. Əliyalın düşmən qarşısına çıxdıqları kimi.

Şəhidlər Xiyabanı qəhrəmanlarımızın ana torpağımızda son mənzili oldu. Göz işlədikcə sıralanan qəbirlər. Bəlkə də, dünyanın ən hüznü yeridir bura. Burada sanki həmişə payızdır. Sanki bura heç vaxt bahar gəlməyəcək, quşlar oxumayacaq, ağaclar yaşıl libas geyməyəcək. Eləcə saralmış yarpaqlara bürünəcək, dərdli, hüznü. Şəhidlərin xəzan olmuş arzuları, ümidləri kimi.

Şəhidlər Xiyabanındayam. Hansı şəkə baxıramsa, oradan adama kədərli baxışlar dikilir. Adam məzarlara elə belə, həyəcan, sarsıntı hissi keçirmədən baxa bilmir. Görəsən, həyatlarını Vətənə qurban vermiş bu qeyrətli oğul və qızlarımız son anlarında nə düşünür. Onlar hansı arzularla həyata göz yumublar?

Məzarların birinin yanında ağsaçlı bir ana dayanmışdı. Gözlərindən axan yaşlar üzündəki qırıqlarla süzülüb qara mərmərin üstündə iz salırdı. Əlindəki yaylıqla başdaşının üstündəki rəsmi silirdi. Kim bilir bu dərdli ananın ürəyindən nələr keçirdi? Əlini şəklin üstündə gəzdirdikcə asta-asta oxşayan həzin səsi adamın ürəyini parçalayırdı. Ağılama, ana! Sənin oğlun yüzlərlə oğul və qızlarımız kimi hər kəsə nəsihət olmayan şəhidlik zirvəsinə yüksəlib. Onlar bizim həm kədərimiz, həm də fəxrimizdir. İllər keçsə də, xalqımızın sinəsinə namərd xəncəri tək saplanan 20 Yanvar faciəsinin yeri göynəyir, yaddan çıxıb unudulmur. Bu faciəni törədənələr, ona səbəb olanlar nifrətlə xatırlanır. Azadlığa gedən çətin, keşməkeşli yolun ilk qurbanları olan 20 Yanvar şəhidlərimizi yaddan çıxarsaq, onların ruhu heç vaxt bizləri bağışlamaz.

Hər bir insan öz uğurunun memarıdır

İnsan nəyəsə ümid edir və onda inam yaranır. "Ümid" mətnində də oğlan sülh, səmimiyyət, sevgi şamlarının söndüyünü görüb ağlayır. O fikirləşir ki, "Həyat sülhsüz, səmimiyyətə sevgisiz necə olacaq?! Axı həyatda ən vacib şeylər bunlardır. "Oğlan bu sualları düşünəndə Ümid şamı deyir: -Mən həyatda olduğum müddətdə həyat davam edəcək! Ümid

Günəş kimi işıq saçacaq!

Oğlan bunları deyənə Ümid şamı olduğunu biləndə sanki onun qəlbində ümid yaranır. Oğlan başa düşür ki, həyatda ümid olduğu müddətdə sevgi, sevinc çoxalacaq, kədər isə azalacaq. Bir sözlə, ümid inamın təməlidir.

Həyatda hər insan xəstələner. Bəzən xəstəliyin müalicəsi çətin olur, insan hər an öləcəyini fikirləşir, həyatda yaşamağa ümidi olmur. Ümitsizlik, inamsızlıq hər gün onu gücsüzləşdirir. O zaman həmin insanın yanında olmaq, ona təsəlli vermək, ona sağalacaq deyə ümid vermək lazımdır. "Son yarpaq" mətnindəki kimi. Məncə, ən böyük ümid ümitsizlik üzərində qələbədir. Ümidini itirmiş insanın inamı da olmur. İnam qazanmaq üçün illər lazımdı, inamı itirmək üçün isə sadəcə bir saniyə. İnsanda inam yaratmaqla ən ağır xəstəliyi belə sağaltmaq olar.

Hər bir insan öz işini, sənətini dərdindən bilsə, məsuliyyətlə yanaşsa, o, həqiqətən də, işində uğur qazanar. Qazandığı uğur onu yüksəklərə ucaldar. Çünki hər bir insan öz uğurunun memarıdır.

Bumeranq effekti

Hələ uşaqlıqda oxuduğumuz nağıllardan, hekayələrdən öyrənmişəm ki, başqalarına hiyləgərlik, xəyanət edən insanların başına öz əməlləri bəla gətirir. İnsanın ürəyi nə qədər paxıllıq, kin, küdurət kimi mənfi xüsusiyyətlərlə dolarsa, o, özünə bəla gətirir.

yətlərlə doludursa, həmin insan o çıxar qaşığına. qədər də mənfi hadisələrlə üzləşir. Yaxşılıq edən yaxşılıq, pislik edən pislik tapar. "Bumeranq" mətnini keçəndə anamdan eşitdiyim bir hadisə yadıma düşdü:

-Cəsür adlı yeddi yaşında bir oğlan ailəsi ilə gəzməyə gedərkən meşədə itir. O, valideynlərini nə qədər axtarır, tapa bilmir. Qaranlıq düşəndə bir kişi ilə rastlaşır. Bu kişi Ramin usta idi. Ramin usta ürəyiacıq, xeyirxah adam idi. Hər kəs onu "usta" deyə çağırırdı. Ramin usta Cəsuru evində saxlayır, bir neçə günə ailəsini tapır. Cəsür ailəsinə qovuşur.

İllər keçir. Cəsür artıq böyüyüb şirkət sahibi olur.

Bir gün şirkətdə işləyən işçilərdən biri Cəsura deyir: Atam ağır xəstədi və təcili əməliyyat olunmalıdı. Çoxlu pul lazımdı. Sizdən xahiş edirəm, atama kömək edəsiniz, çalışıb borcunuzu ödəyəyəm.

Cəsür razılaşıır.

Bir neçə gündən sonra işçinin atası əməliyyat olunur. Sabahı gün Cəsür xəstəyə baş çəkməyə gəlir. Xəstəni görəndə gözlərinə inana bilmir. Cəsür deyir:

- Ramin usta, sizsiniz?

- Bəli, mənəm. Sizə çox təşəkkür edirəm. Amma adımı haradan bildiniz?

- Ramin usta, tanımadız? Mənəm-Cəsür.

Ramin ustanın gözləri doldu. Cəsür onun əlini öpdü və halallaşdı. Beləliklə, yaxşılıq yerdə qalmadı. Atalar burda deyir: Nə tökərsən aşma, o da

Bəli, bumeranq effekti elə budur.

Həyatda öz yerini tapan insan xoşbəxtidir

Bəzən insanlar həyatda nə edəcəklərinə, nədən başlamalı olacaqlarına qərar verməkdə çətinlik çəkirlər. Bu çətinliklər də onların həyatda öz yerlərini tapmaqda çətinlik törədir. Bəzən də insanlar bunu bilərəkdən edir. Duracağı yeri bilmir, hər şeyə və hər kəsə müdaxilə edir, məsləhət verir, hər işə qarışıır. Qarşı tərəfin bunu istəmədiyi halda belə ona məsləhət verməsi heç də düzgün hal deyil. Çünki bu günün məsləhəti sabahın müdaxiləsidir. Əsasən, əqidəsi, amalı, ağılı, zəkası olan insanlar həyatda öz yerini tapır. Hər insan həyatda öz yerini tarmalıdır.

Dostluq

Həqiqi dostluq dünyada heç nə ilə müqayisə edilə bilməz. Atalarımızın belə bir məsələ var: "Hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi". Həqiqi dostluq illərin sınağından çıxır, bərkədə-boşda sınınilır. Bu, insanlığın ən uca zirvəsidir. Əgər bu dostluğun uzunmüddətli olmağını istəyiriksə, biz də dostumuzun yolunda hər cür çətinliyə dözməliyik.

Dostu olmaq böyük xoşbəxtlikdir, kimin çox dostu varsa, o, həyatda daha

inamlı olur. Üzləşdiyi çətinlikləri asanlıqla dəf edir. Dostlar bir-birinin səhvini ürəyini qırmadan, qüruruna toxunmadan deməlidirlər. Çünki dostun deməyib gizlədiyi sözü bir başqası elə bir formada deyər ki, bunu eşitmək heç də xoşagələn olmaya bilər.

Dostluq- fədakarlıqdır. Əsl dostluq dar gündə, çətin gündə tanınar. Asan günün dostluğu vaxtsız açan çiçək kimi tez də solub gedər. Çətinliklərdən keçmiş dostluq isə daha möhkəm olur.

Təbiəti qorumaq hamımızın borcudur

Təbiətin bizə bəxş etdiyi ən qiymətli sərvət torpaqdır. Torpaq bizim çörək ağacımız olmaqla bərabər, həm də yaşayışımızın ibtidasını təşkil edir. Məhz buna görə də o, bizim üçün doğma, əziz və müqəddəsdir.

Torpaq vətən deməkdir. Tarix boyu torpaq üstündə ölüm-dirim döyüşləri olmuş, torpaq milyonları udmuş, milyonlara öz döşündən süd vermişdir. Hər şey torpağın üstündə bitir, torpağın yaratdığı sərvətlərdir. Bu

sərvətlərdən, bəlkə də, birincisi meşələrdir.

Təbiət bir ahəngdir, ritmlə döyünən həssas bir ürəkdir. Bəzən insan kor-koranə hərəkət edərək bu ürəyi yaralayır, onun ahəngini pozur.

Meşələr bizim təbii sərvətimiz, Azərbaycanın yaraşığıdır. Ancaq çox təəssüf ki, biz bəzən bu gözəlliyin ahəngini pozur, onu korlayırıq. Yaz-yay aylarında meşələrə istirahətə gəlirlər, burada dincələnlər, yaxud təbiətin dilbər guşəsinin seyrinə dalanlar bəzən meşəni elə günə qoyurlar ki, adam dəhşətə gəlir. Su verə-verə tüstüləyən yaşıl budaqlara, şiş kimi istifadə edilmək məqsədilə qırılmış çubuqlara adam ürək yangısı ilə baxır. Ətrafda qalaqlanan çörək qırıntıları, ərzaq tullantıları, boş butulkalar, qəzet parçaları istər-istəməz baxanı əsəbiləşdirir, həyacanlandırır.

Təbiət gözəllikdir, qəlb oxşayan bir sərvətdir. Onu sevmək və qayğısına qalmaq lazımdır. Biz təbiətimizi, onun füsunkar bir hissəsi olan meşələrimizi nə qədər sevsək, onu nə qədər yaxşı mühafizə etsək, o da bizə o qədər qida və şəfa verəcəkdir.

BAŞ REDAKTOR:
Məhəmməd BAHARLI

MƏSUL KATİB:
Vaqif ALKƏRƏMOV

ŞÖBƏ REDAKTORLARI:
Oqtay ABBASOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

REDAKSIYA HEYƏTİ:
ANAR
Ənvər ABBASOV
Nizami CƏFƏROV
Nurlana ƏLİYEVƏ
Qənirə ƏMİRCANOVA
İsa HƏBİBBƏYLİ
Nizami XUDİYEV
Qəzənfər KAZIMOV
Əsgər QULİYEV
Şəmistan MİKAYİLOV

Ünvan: Bakı-10, Dilarə Əliyeva küçəsi, 227, 6-cı mərtəbə, otaq 608.
Telefonlar: 498-55-33; 493-06-09. Faks: 498-55-33.
E-mail: mehemed-baharli@mail.ru
Kağız formatı 60x84 1/8. Uçot nəşr vərəqi 5.
Şerti çap vərəqi 6,3.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi 191.
Lisenziya V 236.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
"Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin
dərc olunması tövsiyə edilən dövrü
elmi nəşrlərin siyahısı"na daxildir.

Jurnal ildə 4 dəfə çıxır. O, redaksiyanın kompüterində yığılır,
«Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində çap olunur.
Çapa imzalanıb 31.03.2016.

Jurnalə abunə mətbuat yayımı şöbələrində aparılır.
Bir nüsxənin abunə və satış qiyməti 2 manatdır.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalına məqalə göndərən müəlliflərin nəzərinə

Jurnalın yaradıcı heyəti müəlliflərə əvvəlcədən təşəkkür edir və məqalələr hazırlanarkən aşağıdakı qaydalara əməl edilməsinin vacib olduğunu bildirir:

1. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalında təhsilin bütün pillələrini əhatə edən elmi-metodik məqalələr dərc olunur.

2. Məqalələrin məzmunu jurnalın profilinə uyğun olmalı, problemin aktuallığı, elmi və praktik dəyəri, irəli sürülən nəzəri ideyalardan təcrübədə istifadə imkanları öz əksini tapmalıdır.

3. Məqalə yazı və elektron formasında (maqnit diskləri – 1,44 MB, CD, flaş) qəbul edilir. Materialın həcmi 6 səhifədən az, 15 səhifədən çox olmamalı (A-4 formatında, interval – 1,0; şrift – Times New Roman, ölçü – 12pt), Microsoft Word proqramında yığılmalıdır (Word – 98 və sonrakı versiyalarda).

4. Məqalənin adı və xülasəsi (4-8 sətirlik, interval – 1, ölçüsü – 12pt) bir-birinin eyni olmaqla üç dildə - Azərbaycan, ingilis, rus dillərində, mətni isə bu dillərin birində verilməlidir.

5. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinad olunmalı, bu zaman son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməli, ədəbiyyatlar mətnində rast gəlinəndi ardıcılıqla nömrələnməli, məsələn, [1] və ya [1. s.109] kimi işarə olunmalıdır.

6. Məqalədə müəllifin adı, soyadı, vəzifəsi, elmi dərəcəsi, rütbəsi, əlaqə telefonu, vacib hesab etdiyi digər məlumatlar göstərilməlidir.

Müəllifin şəkli fotokağızda və ya elektron formada ola bilər.

7. Məqalə redaksiyaya ya şəxsən təqdim edilməli, ya sifarişli məktub şəklində poçtla göndərilməli, ya da e-maile ötürülməlidir.

8. Hər bir məqalədə müvafiq indeks və ya kodlar, habelə xülasələrin yazıldığı üç dildə açar sözlər verilməlidir.

9. Material seçilərkən jurnalın redaksiya heyətinin və yaradıcı əməkdaşların müzakirələrindən sonra dərc olunması tövsiyə edilən, mövzu baxımından aktuallıq kəsb edən, həmin sahə üzrə tanınmış mütəxəssislərin müsbət rəyi olan yazılara üstünlük verilir.

10. Dərc olunmayan yazıların orijinal variantı redaksiyada saxlanılır.

11. Məqalələrin çapı üçün müəlliflər pul ödəmir və onlara qonorar verilmir.